

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

46

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

46

Belgrade 2024

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОГРАФИЈУ

АРХЕОГРАФСКИ
ПРИЛОЗИ
46

Београд, 2024

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Др Владимир Пишталo, главни и одговорни уредник (Београд)

Проф. др Татјана Суботин-Голубовић, уредник (Београд)

Др Владан Тријић, секретар Одбора (Београд)

Проф. др Аксинија Џурова, инострани члан САНУ (Софија)

Анатолиј Турилов, инострани члан САНУ (Москва)

Катарина Мано-Зиси (Београд)

Др Јасмина Недељковић (Београд)

Проф. др Драгана Новаков (Нови Пазар)

Др Драган Пурешић (Београд)

EDITORIAL BOARD

VLADIMIR PIŠTALO, Ph.D., editor-in-chief (Belgrade)

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor, editor (Belgrade)

VLADAN TRIJIĆ, Ph.D. secretary of the Board (Belgrade)

AKSINIA DŽUROVA, SASA foreign member (Sofia)

ANATOLY TURILOV, SASA foreign member (Moscow)

KATARINA MANO-ZISI (Belgrade)

JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D. (Belgrade)

DRAGANA NOVAKOV, Ph.D. Associate Professor (Novi Pazar)

DRAGAN PUREŠIĆ, Ph.D. (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Татјана Суботин-Голубовић

Др Владан Тријић

Др Миланка Убипарип

Мр Душица Грбић

REVIEWERS

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Professor

VLADAN TRIJIĆ, Ph.D.

MILANKA UBIPARIP, Ph.D.

DUŠICA GRBIĆ, MA

Публиковање овог броја *АРХЕОГРАФСКИХ ПРИЛОГА* остварено је уз финансијску помоћ Министарства културе Републике Србије.

САДРЖАЈ/CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

<i>Мирослав А. Лазић</i> ХРОНОЛОГИЈА ПАЛЕОТИПА ИЗ ПРВОГ ИЗДАВАЧКОГ ЦИКЛУСА БОЖИДАРА ВУКОВИЋА	11
<i>Miroslav A. Lazić</i> THE CHRONOLOGY OF PALEOTYPES FROM THE FIRST PUBLISHING CYCLE OF BOŽIDAR VUKOVIĆ	51
<i>Жанна Леонидовна Левшина</i> О КНИГАХ И КНИЖНИКАХ КРУГА АРХИМАНДРИТА ТРОИЦКОГО МОНАСТЫРЯ В СЛУЦКЕ ИОСИФА (БОЛГАРИНОВИЧА)	59
<i>Zhanna L. Levshina</i> ABOUT BOOKS AND SCRIBES FROM THE ENVIRONMENT OF ARCHIMANDRITE OF THE TRINITY MONASTERY IN SLUTSK JOSEPH (BULGARINOVICH)	76
<i>Милена Марјиновић</i> ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА (1538) ИЗ ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У БАРУ.....	87
<i>Milena Martinović</i> BOŽIDAR VUKOVIĆ'S FESTAL MENAION (1538) FROM THE CHURCH OF ST. NICHOLAS IN BAR.....	98
<i>Драјана Новаков</i> ЖЕНСКА ИМЕНА СЛОВЕНСКОГА ПОРЕКЛА У ПОМЕНИКУ МАНАСТИРА СОПОЋАНА.....	107
<i>Dragana Novakov</i> FEMALE NAMES OF SLAVIC ORIGIN IN THE SPOČANI MONASTERY COMMEMORATING BOOK	124
<i>Александар Ђеклић</i> КО ЈЕ БИО НИКОДИМ – ПИСАЦ ХИЛАНДАРСКЕ СЛУЖБЕ И ЖИТИЈА СВЕТОМ АХИЛИЈУ.....	125
<i>Aleksandar Ćeklić</i> WHO WAS NICODEMUS – THE AUTHOR OF HILANDAR'S THE SERVICE AND LIFE OF SAINT ACHILLIUS	144

НАУЧНИ ЖИВОТ

Алекса М. Караџић

ДВАНАЕСТИ ЛЕТЊИ ИНСТИТУТ СЛОВЕНСКОГ СРЕДЊОВЕКОВАЊА

(12th Biennial Medieval Slavic Summer Institute, The Ohio State University,

Columbus, Ohio, USA) 151

71
С П С Т И Т Г

 ЗНАТЕЛО БѢ СЛОВО
БѢ КЪ БОУ • И БѢ
СЕ БѢ ИСКОНН КЪ
ТѢ МЪ БЫШЕ
ГО, НИ ТО ЖЕ
БЫТЬ • ВЪ
ТѢ БѢ • И ЖИВОТЬ БѢ
ІЛВ КЪ • И СВѢТЬ ВЪ
ВТН ТСЕ • И ТЪ МЛА ЕТ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ХРОНОЛОГИЈА ПАЛЕОТИПА ИЗ ПРВОГ ИЗДАВАЧКОГ ЦИКЛУСА
БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

МИРОСЛАВ А. ЛАЗИЋ*

Апстракт: У раду се анализира хронологија издавачке делатности Божида-ра Вуковића у Венецији, са посебним освртом на неслагласности у датовању његових књига услед неподударности хронолошких одредница у колофонима. Након историографског прегледа ове теме, разматра се да ли су године *ог ѿосѣања (дѣиѣија)* наведене према *цариградском* или *марѿовском сѣиѣлу*, као и који је систем коришћен за одређивање година према Христовом рођењу – *конзуларни* (1. јануара), *more veneto* (1. марта) или *благовешћенски* (25. марта). Детаљним разматрањем осталих хронолошких елемената (*еѣаѣѣа, злаѣѣни број, круѣ Сунца, круѣ Месеца, индикѣѣ*), њихових међусобних односа, као и типографском и графичком анализом Вуковићевих палеотипа закључено је да су његове књиге највероватније објављене између 1520. и 1521. године.

Кључне речи: Божидар Вуковић (*Dionisio della Vecchia*), хронологија, датација, колофони, палеотипи, издаваштво, рано српско штампарство, црквене књиге, Венеција

У издавачком опусу Божидара Вуковића, једног од челника православног заједнице у Венецији и несудењеног српског деспота, који је имао разгранату трговачку и обавештајну мрежу на ширем простору југо-источне Европе,¹ уочавају се два циклуса, удаљена један од другог деценију и по. Први је започео крајем друге деценије 16. столећа, а други средином четврте деценије истог века и трајао је све до Вуковићеве смрти (крајем 1539, односно почетком 1540. године).²

^B Мирослав А. Лазич, Старословенистички одсек, Институт за српски језик САНУ, Београд, miroslav.lazic@isj.sanu.ac.rs

¹ Лазич 2018, 17–39; Лазич 2022, 131–238.

² Пешикан 1994б, 85–89. У оквиру другог издавачког циклуса, који је оквирно ре-ализован између 1536. и 1540. године, Вуковић је приредио опширнију верзију

Када је реч о хронологији првог издавачког циклуса – у који спадају *Псалтир с њоследовањем*, *Служабник* и *Молићвеник* (*Зборник за њућинике*) – услед неусаглашености хронолошких података у колофонима, у стручној литератури и даље постоје недоумице о редоследу штампања, структуре *Псалтира* и варијанти *Молићвеника*.³ О томе су изношене разне претпоставке, а предложена решења могу се условно разврстати у две групе. У прву спадају она која предност дају годинама од стварања света (*њосћиања*, *дићија*), а у другу решења заснована на годинама од Христовог рођења.

У првом поговору *Псалтира* (л. 159а–160б), који се односи на основни (псалтирски) део књиге (сл. 1 и 2), као време састављања *ѡиѡѡара*, означена је 7028. година од стварања света, односно 1519. од Христовог рођења. Потом су, поводом штампања првог дела књиге, наведене исте године (7028. од стварања света и 1519. од Христовог рођења), као и остали хронолошки елементи – *круѡ Сунца* (28), *круѡ Месеца* (17), *злаѡни дрој* (1), *индикѡ* (9) и *ѡѡакѡѡа* (6). На самом крају тог хронолошког низа као датум завршетка рада назначен је 7. април. Први поговор завршава се поменом двојице тадашњих владара – млетачког дужда Леонарда Лоредана (умро 22. јуна 1521. године) и турског султана Селима I (умро 22. септембра 1520. године).

У другом поговору (л. 351а–352б), који се налази на самом крају књиге (сл. 3), иза *њоследовања*, као време завршетка штампања означена је 7029. година од *њосћиања*, односно 1520. од Христовог рођења. Уз остале хронолошке елементе – *круѡ Сунца* (1), *круѡ Месеца* (18), *злаѡни дрој* (2), *индикѡ* (10) и *ѡѡакѡѡа* (7) – на крају је наведен и датум: 12. октобар. У издвојеном пасусу, на самом крају другог говора, у виду хронолошке допуне назначено је да је штампање започето 26. јануара, а окончано 12. октобра, али без навођења године.⁴

У поговору *Служабника* (л. 238б–240б) као година завршетка штампања наведена је 7028. година од стварања света (сл. 4), односно 1519. од Христовог рођења, уз навођење осталих хронолошких

Молићвеника (1536), а затим је објавио *Окѡѡѡѡ ѡѡѡѡѡласник* (1537), *Празнични минеј* (1538) и *Молићвеник*, односно *Тредник* (1538–1540).

³ Пешикан 1994б, 106–113.

⁴ Лазић 2022, 271–277. Поводом описа палеотипа и сачуваних примерака: Немировски 1993, 15–19, 30–34; Nemirovskij 2001, 227–234, 307–340; Немировский 2009б, 328–329; 403–406.

елемената – *круїа Сунца* (28), *круїа Месеца* (17), *индикѣа* (9) и *еїакѣа* (6). На крају истог хронолошког низа назначен је 7. јул.⁵

Када је реч о *Молићвенику*, на самом крају поговора овог палеотипа наведени су хронолошки подаци који се односе на завршетак штампања (сл. 5). Најпре је наведена 7029. година од стварања света, односно 1520. од Христовог рођења. Потом су дати и остали хронолошки елементи – *круї Сунца* (1), *круї Месеца* (18), *индикѣ* (10) и *еїакѣа* (1) – док је као датум завршетка назначен 6. март.⁶

За анализу хронологије палеотипа из Вуковићевог првог издавачког циклуса додатни значај има и Пахомијев натпис на полеђини иконе *Нерукоћвореної образа*, коју је Божидар Вуковић откупио од Манастира Светог Фрање у Венецији.⁷ Осим тога, у решавању хронолошких питања важну улогу имају и водени знаци, који, иако нису детаљно проучени, сведоче о млечачком пореклу папира,⁸ као и временској блискости са издањима Љубавића.⁹

Услед неподударности појединих хронолошких одредница наведених у колофонима, намећу се бројна питања. Међу првима су: да ли су године наведене према традиционалној, цариградској или некој другој ери и да ли је почетак године рачунат према септембарском или мартовском систему? Такође, на основу ког система су навођене

⁵ Лазић 2022, 267–270. За опис палеотипа: Немировски 1993, 20–25; Nemirovskij 2001, 251–298; Немировский 2009б, 333–338.

⁶ Лазић 2022, 278–280. У вези са описом палеотипа и сачуваних примерака: Немировски 1993, 26–29, 35–39; Nemirovskij 2001, 301–306, 341–355; Немировский 2009б, 401–402, 410–412.

⁷ У натпису је наведена 7029. од стварања света и 1520. година од Христовог рођења, уз остале хронолошке елементе: *круї Сунца* (1), *круї Месеца* (18), *индикѣ* (10) и *еїакѣа* (1). На крају хронолошког низа назначен је 7. март, што значи да је прилагање ове иконе извршено наредног дана по завршетку *Молићвеника*: Мирковић 1932, 127; Пешикан 1994а, 223; Борозан 2015, 156. У Борозановој студији је указано да је оштећено слово којим је означен дан прилагања могуће прочитати као S (6) или З (7). Додатним упоређивањем, закључује се да је реч о слову З (7), што су указивали и неки ранији истраживачи, уп. Ђурић 1961, 108–109, Nemirovskij 2001, 107; Немировский 2009б, 100. Поводом ранијег схватања о поклапању дана прилагања иконе са даном завршетка *Молићвеника*: Пешикан 1994а, 103, 110, 121; Лазић 2022, 228, 305–307.

⁸ Мошин 1967, 16, 19–20, 24; Мано-Зиси 1986, 156, 167; Mitric 2012, 484. За новије анализе водених знакова у Црнојевићевим издањима: Мор 2017, 69–135; Мор 2018, 25–50.

⁹ Станковић 2008, 309–333.

године од Христовог рођења: да ли према години која је почињала Божићем 25. децембра, *конзуларној* години – која је почињала 1. јануара, на празник Христовог обрезања, званичној *млетачкој* години – која је почињала 1. марта (ит. *more veneto*), или *блајовештијенској* години – која је наступала 25. марта? По ком систему су наведени *индикти* – цариградском септембарском или неком другом? Какав је однос осталих хронолошких одредница (*ејакше*, *златни бројеви*, *круї Сунца*, *круї Месеца*) према наведеним годинама и *индикти*ма? Напослетку, поставља се и питање хронолошког редоследа штампања књига с посебним освртом на време израде *тишара*.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Основе за покретање питања о редоследу и времену штампања раних Вуковићевих издања постављене су већ у првој половини 19. века, објављивањем колофона и тумачењем хронолошких одредница наведених у њима.¹⁰ Знатно пре тога, међутим, учени западноруски православни јеромонах Захарија Копистенски (умро 1627) у својој *Палинодији* из 1621. године, која је остала у рукопису, поменуо је један „српски требник”. Ослањајући се на податке из колофона, навео је да је књига штампана у Венецији 1520. године, што представља један од првих помена српских палеотипа у којем је као време објављивања наведена година *ѿо Христѿу*.¹¹

Већина раних истраживача који су у 19. stoleћу указивали на издања из Вуковићевог првог издавачког циклуса, углавном је из колофона преузимала и усвајала године *ѿо Христѿу*, уз повремено навођење осталих временских одредница, али без дубље анализе хронологије.¹²

¹⁰ Магарашевичъ 1827, 25–26; Магарашевичъ 1828, 27; Стаматовичъ 1832, 125–127; Драгосавлѣвићъ 1833, 19–21. Поједини подаци из колофона збуњивали су ране истраживаче. Тако је Божидар Петрановић у свој *Српско-далматински алманах* за 1836. годину уврстио и скраћени опис Вуковићевог *Псалтира* из 1520. године, са закључком описивача да је та књига штампана годину дана „прѣ” но што је Вуковић излио штампарска слова: Аноним 1836, 104–105.

¹¹ Гилтебрандтъ 1878, 1009. Поводом односа Копистенског према српским књигама: Петковић 1986, 102–103.

¹² Тако су, на пример, поступили Добровски, Кепен, Сахаров и Кукуљевић, усвајајући године *ѿо Христѿу*, без залажења у хронолошка питања. Уп. Dobrowsky 1822,

Проблеми у вези са датовањем ретко су помињани и били су углавном узгредни.

Павел Јозеф Шафарик је 1829. године, приликом проучавања *Псалтира*, указао на двоструко датовање (1520/7029), одредивши се за 12. октобар 1520. као дан завршетка другог дела књиге (*йоследовање*). Уједно је сматрао да је први део књиге (псалтир) завршен 7. априла 1519, а *Служабник* 7. јула исте године.¹³ Истоветно датовање поновљено је и у Шафариковој постхумно објављеној *Историји српске књижевности* из 1865. године.¹⁴

Описујући Вуковићев *Псалтир*, Иван Каратајев је 1878. навео да је штампање првог дела те књиге окончано 7. априла 1519, док је други део штампан између 26. јануара и 12. октобра 1520. године.¹⁵ Приметивши несагласност у датовању наведеном у колофону, Каратајев је 1883. у опису *Молићвеника* истакао да је једна од две назначене године (1520. *йо Христѹ* или 7029. по *йосиѡѡу*) морала бити нетачна. Ипак, поновио је претходно утврђени хронолошки редослед, дакле, да је први део *Псалтира* довршен 7. априла 1519, а други (*йоследовање*) између 26. јануара и 12. октобра 1520. године.¹⁶

Слично томе, описујући Вуковићев *Служабник*, Васо Поповић је 1889. указао на двоструко датовање у колофону – 1519. и 7028. годину. Сматрајући да је у питању грешка, напоменуо је да би 1519. години *йо Христѹ* одговарала 7027. година по *йосиѡѡу*.¹⁷

Међу раним истраживачима који су се детаљније бавили редоследом и временом штампања књига из Вуковићевог првог издавачког циклуса нарочито се издваја допринос Љубомира Стојановића. Он је

XL–XLI; Кеппенѡ 1826, 82; Сахаровѡ 1849, 6; Kukuljević-Sakcinski 1851, 130–135; Руварац 1888, 25.

¹³ Schaffarik 1829, 7–9. Уп. Schaffarik 1826, 132; Шаффарикѡ 1831, 40–44; Schaffarik 1833, 12, 23, 26, 49, 60, 63, 68, 97, 103, 107; Šafařik 1842, 99; Schafarik 1843, 326; Шафарикѡ 1846, 21.

¹⁴ Šafařik 1865, 256–258.

¹⁵ Каратаевѡ 1878, 46.

¹⁶ Каратаевѡ 1883, 47, 52. У ранијим радовима, Каратајев се задржавао на навођењу основних података, без додатних напомена о несагласности између година у књигама из Вуковићевог првог издавачког циклуса. Уп. Каратаевѡ 1861, 3; Каратаевѡ 1872, 49. Слично су поступали и други истраживачи, који су готово по правилу наводили само године *йо Христѹ*, без покретања хронолошких питања: Ундолскѡй 1871, 5–6; Руварац 1894, 424, 478; Станојевић 1894, 365–367.

¹⁷ Поповић 1889, 13.

(1901) претпоставио да су *Служадник* и *Псалтир* објављени 1519. године.¹⁸ Слично датовање применио је и 1902. приликом објављивања колофона, сврставши *Служадник* под 1519, *Псалтир* под 1519/1520. а *Молићвеник* под 1520. годину.¹⁹ Исту хронологију заступао је и у каталогу књига Народне библиотеке (1903).²⁰

Остајући при истим закључцима о времену штампања прве две књиге, Стојановић је у међувремену (1902) у другом раду изричито сврстао *Молићвеник* у 1521. годину, указавши на тачност кругова Сунца и Месеца, који се поклапају са 7029. годином назначеном у колофону.²¹ Потом је у додатној студији (1903) разрадио своје ставове, изневши претпоставку да је први део *Псалтира* довршен 7. априла 1519, док је штампање целокупног издања *Псалтира* (са *последовањем*), обављено између 26. јануара и 12. октобра 1520. године. У истом раду је, уместо претпостављене 1519. године за *Служадник*, напоменуо „биће пре 1520”, поновивши и то да је *Молићвеник* објављен 6. марта 1521. године.²²

Стојановић је касније (1923) додатно кориговао своје првобитне претпоставке о датовању прве две књиге, закључујући да би *Псалтир* и *Служадник* требало сврстати под 1520, а *Молићвеник* под 1521. годину.²³ Дајући предност схватању о целовитости *Псалтира*, Стојановић је 1926. године нагласио да је први део књиге штампан у периоду од 26. јануара до 7. априла 1520, а други од 7. априла до 12. октобра исте године. У покушају да објасни несагласност између временских одредница, закључио је да су издавачи начинили омашку приликом навођења године *по Христју* у првом поговору *Псалтира*, као и у поговорима *Служадника* (који је изнова датовао у 1520. годину) и *Молићвеника* (који је поново сместио у 1521. годину).²⁴

Сматрајући питања у вези са датовањем и даље отвореним, поједини истраживачи су приликом помињања палеотипа из Вуковићевог

¹⁸ Стојановић 1901, 231.

¹⁹ Стојановић 1902б, 133–134, 136–141, бр. 438, 443–445.

²⁰ Стојановић 1903б, 407–408.

²¹ Стојановић 1902а, 285.

²² Стојановић 1903а, 12–15.

²³ Стојановић 1923, стр. 43, 45, бр. 6215–6216, 6231.

²⁴ Стојановић 1926, 191.

првог издавачког циклуса наводили обе могуће године, не опредељујући се изричито за дефинитивна решења.²⁵

Стојановићеву ревидирану хронологију прихватио је и Ђорђе Радојичић, који је први издавачки циклус Вуковића такође сместио у распон између 1520. и 1521. године. Истовремено је напоменуо да је реч о сложеним питањима, од којих зависи и утврђивање хронолошког односа између издавачких подухвата Вуковића и Љубавића.²⁶ Стојановићеву хронологију су временом прихватили и други истраживачи.²⁷

У међувремену, у руској науци изнета је теза да је у раним српским ћириличким штампаним издањима примењиван и мартовски стил рачунања година од *йосѣања*, и то у ултрамартовском облику.²⁸ На ту претпоставку је српским истраживачима нешто касније пажњу скренуо Владимир Мошин, али без конкретног разматрања датовања књига из издавачког опуса Црнојевића и Вуковића.²⁹ Могућност ултрамартовског датовања у појединим раним Вуковићевим издањима разматрана је и у неким каснијим руским студијама.³⁰

Поводећи се за првобитним Стојановићевим датовањем, Дејан Медаковић је Вуковићев *Служаџник* сврстао у 1519, *Псалтир* у 1519/1520. (први део довршен 7. априла 1519, док је други штампан од 26. јануара до 12. октобра 1520. године), а *Молићвеник* у 1520. годину, без посебног осврта на Стојановићеву ревидирану хронологију.³¹ Слично је поступано и у текстовима других истраживача, где су године *йо Христѣу* усвајане без додатног упуштања у питања хронологије Вуковићевих издања.³²

²⁵ Грујић 1909, 68.

²⁶ Радојичић 1940а, 14–16; Радојичић 1940б, 216; Радојичић 1940в, 606–607; Радојичић 1950, 255–270.

²⁷ Плавшић 1959, 176–178.

²⁸ Щепкинъ 1918, 141–143; Щепкин 1967, 152–154.

²⁹ Мошин 1951, 19, 21.

³⁰ Лукьяненко 1979, 41–48.

³¹ Медаковић 1958, 23, 28–29, 36, 46, 48–49, 72, 87, 118–119, 123, 175, 199–201, 274. Исто датовање заступао је и у неким каснијим радовима: Медаковић 1993, 432.

³² Јерковић 1967, 155; Пантић 1974, 47–49; Вујошевић 1986, 41–45; Пантић 1990, 25–27; Пантић 1993, 145–146; Грбић 1993, 51; Мартиновић 1994, 93–96; Синдик 1996, 33–54; Sokolová 1997, 56–60; Мартиновић 1998, 247; Фин 2012, 84; Лазић 2013, 86; Убипарип, Тријић 2015, 89–90; Лазић 2015, 157–216; Хрваћанин 2015, 123; Лазић 2016, 212, 215, 224; Naumow 2016, 43; Петров 2016, 147; Хрваћанин 2018, 53–60; Andolfo 2019, 61–63; Petrov 2021, 83.

На хронолошке недоумице у вези са датовањем Вуковићевих књига указивали су разни истраживачи, који су истицали неусаглашеност између назначених година или су додатно указивали и на остале временске одреднице.³³ Поред тога, хронолошке нејасноће у вези са датовањем Вуковићевих палеотипа у појединим радовима су решаване уопштено, навођењем оквирних датума – *Служабник* (1519/1520), *Псалтир* (1519/1520) и *Молићвеник* (1520/1521).³⁴

Значајан допринос разјашњењу појединих питања која се тичу структуре Вуковићевих издања дао је Лазар Чурчић. Указујући на сложеност хронолошке проблематике, он је у основи прихватио првобитно Стојановићево датовање, сматрајући да је први део *Псалтира* завршен 7. априла 1519, а да је други део (*последовање*) штампан у периоду од 26. јануара до 12. октобра 1520. године. За завршетак *Служабника* определио се за 7. јул 1519. године, док је *Молићвеник* датовао у 6. март 1520. године, напомињући да је објављен у две верзије.³⁵

Сумирајући сазнања о наведеним питањима, Митар Пешикан је дао предност Стојановићевој ревидираној хронологији. Иако је сматрао вероватним да Вуковићев *Служабник* потиче из 1520, оставио је то питање отвореним, не искључујући могућност да је књига штампана 1519. године. За оба дела *Псалтира с последовањем* определио се за 1520, док је као годину штампања *Молићвеника* навео 1521. Разматрајући појединачно све временске одреднице из колофона, Пешикан је, између осталог, указао и на одступање у наведеним *индикцијима*, као и на могућност да су године *по Христу* биле рачунате по млетачком систему.³⁶

Изузетно значајан допринос проучавању хронологије раних штампаних књига дао је Бошко Мијановић. Он је, детаљно анализирајући *пасхалију* из Црнојевићевог издања *Псалтира с последовањем*, указао на бројна сродна питања у вези са пасхалним садржајима у

³³ Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994, 25–30; Минчић-Обрадовић 1994, 384; Pelusi 2000, 155–156; Измирлиева 2009, 453–454; Грбић 2013а, 67–68; Грбић 2013б, 125–126; Грбић 2016, 113–114; Грбић 2018, 134–135; Pelusi 2018, 121; Lazić 2018, 178; Наумов 2019, 465–466; Лазић 2020, 333; Грбић 2020, 75, 79.

³⁴ Наумов 2018, 228.

³⁵ Чурчић 1974, 463–486; Чурчић 1991, 161; Чурчић 1995, 27.

³⁶ Пешикан 1993, 139–144; Пешикан 1994б, 103, 112, 121–122, 167–168, 193–195; Пешикан 1994а, 221–223.

каснијим издањима Вуковића – *Окѣоиху ѿеѣоѣласнику* (1537) и *Пра-зничном минеју* (1538).³⁷

У оквиру проучавања хронологије, Евгениј Немировски је у својим раним радовима износио различите ставове. На почетку је сматрао да је *Служабник* био прва штампана књига (1519), након које је уследио *Псалтир с ѿоследовањем* (1519–1520), а затим *Молиѣвник* (1521).³⁸ Након додатних анализа, као прво издање означио је *Псалтир*, који је датовао у 7. април 1519, док је *ѿоследовање* сместио у 12. октобар 1520. године. За *Служабник* је закључио да је одштампан 7. јула 1519, а *Молиѣвник* да је завршен 6. марта 1520. године.³⁹

У каснијим студијама Немировски је преиспитао своја ранија гледишта, указујући на низ отворених питања и осврнувши се на тумачење временских одредница у књигама из Вуковићевог првог издавачког циклуса.⁴⁰ Посебно је разматрао могућност мартовског рачунања почетка године од стварања света, закључивши да би у том систему 7028. година обухватала период од 1. марта 1520. до 28. фебруара 1521. године.⁴¹ Сумирајући своје закључке, Немировски се у оквиру аналитичких студија определио за хронологију: *Служабник* (7. јул 1519), *Псалтир* (7. април 1520), *ѿоследовање* (12. октобар 1520), *Молиѣвник* (6. март 1521). Међутим, у каталожском делу својих радова применио је донекле другачију хронологију: *Псалтир* (7. април 1519), *Служабник* (7. јул 1519), *Молиѣвник* (6. март 1520), *ѿоследовање* (12. октобар 1520).⁴²

³⁷ Мијановић 1988, 297–303; Мијановић 1994б, 7, 23, 27–28, 45–46, 97–145; Мијановић 1994а, 115–121; Мијановић 1996, 183–192.

³⁸ Немировски 1964: 98–99, 397. И у неким потоњим радовима, *Служабник* је изричито означавао као Вуковићево прво издање: Немировски 1985, 46; Немировски 1991, 32; Немировски 2004, 29.

³⁹ Немировски 1968, 16–17. Сличне ставове заступао је и у неким познијим радовима: Немировски 1972, 101–102; Немировски 1990, 12, 212, 443, 567; Немировски 1993б, 112; Немировски 2005, 314; Немировски 2010, 352–353. У појединим радовима Немировски изричито наводи *Псалтир* као прво објављено издање, најпре у основном (7. април 1519. године), а потом у проширеном облику, са *ѿоследовањем* (12. октобар 1520. године): Немировски 1995, 95.

⁴⁰ Nemirovskij 2001, 7–73, 103–165; Немировски 2009б, 97–112.

⁴¹ Nemirovskij 2001, 13, 109; Немировски 2009б, 101. О односу Немировског према питању о могућој употреби мартовских стилова у издањима Црнојевића, Немировски 1986, 157–162; Немировски 1987, 49–51; Немировски 1996, 267–268, 395–396; Немировски 2005, 80–81, 379–380.

⁴² Nemirovskij 2001, 15, 109; Немировски 2009а, 140–144, 172–176, 238; Немировски 2009б, 102, 328–329, 333–338, 401–406.

Додатну пажњу истим питањима посветила је и Јулија Шустова, која је 2005. године указала на раније предложена решења заснована на мартовском начину рачунања година.⁴³

Иако су наведени истраживачи покренули и делимично разрешили бројна питања у вези са хронологијом палеотипа из Вуковићевог првог издавачког циклуса, неке од кључних недоумица се и даље смаatraју нерешеним. Стога се намеће потреба за додатним разматрањима ових сложених проблема.

ХРОНОЛОШКИ ЕЛЕМЕНТИ

У колофонима Вуковићих палеотипа коришћени су следећи хронолошки елементи: године *ѿо Христѿу*, године по *ѿосѿању*, *индикѿи*, *круѿови Сунца*, *круѿови Месеца*, *злаѿни бројеви* и *еѿакѿе*. Осим тога, наведени су и дани (исказани бројевима), као и месеци.

Поред појединачног разматрања сваког од ових елемената, неопходно је анализирати и њихове међусобне односе, будући да су у стручној литератури предложена различита решења у вези са тим питањем. Посебну пажњу требало би посветити чињеници да су сви хроношки елементи у другом поговору *Псалѿири с ѿоследовањем увећани* за један у односу на елементе из првог поговора. Ово указује на могућност да су састављачи колофона сматрали – било то тачно или не – да је између штампања првог и другог дела те књиге протекла цела година, чиме су се све хронолошке ознаке промениле. Ова појава заслужује додатну анализу како би се разјаснило да ли је реч о временском размаку између два дела *Псалѿири* или о грешци у датовању.

Године по Христу и по постању. Када је реч о рачунању година од стварања света (*ѿосѿања*, *биѿија*), поред уобичајене цариградске ере, у којој је време рачунато од 1. септембра 5508. године старе ере, постојале су и две мартовске варијанте.

Прва је каснила за септембарским стилом, јер је година у њој почињала 1. марта 5507, док је у другој, која је претходила првој, година почињала 1. марта 5508. старе ере. Разлика између ове две мартовске варијанте износила је једну годину. У руској науци, ова друга, старија

⁴³ Шустова 2005, 51–60.

варијанта названа је *улиџрамариџовски сџиџ* (рус. *улиџрамариџовский сџиџ*), а овај термин се временом одомаћио и у другим срединама.⁴⁴

Обична мартовска 7028. година трајала је од 1. марта 1520. до краја фебруара 1521.⁴⁵ Она се не поклапа са јануарском и *џрвомариџовском* 1519. годином, већ само делимично са *блаџовешџенском* (1–24. март 1519), што је није релевантно за назначене датуме (7. април и 7. јул), који се односе на пар 1519/7028.

Слично томе, обична *мариџовска* 7029. година, која је почела 1. марта 1521. и трајала до краја фебруара 1522, не преклапа се са *јануарском* и *џрвомариџовском* 1520. годином, већ само делимично са *блаџовешџенском* (1–24. март 1520). Стога, од два назначена датума (6. март и 12. октобар), који се односе на пар 1520/7029, други није могуће уклопити у овај систем рачунања времена.

Код првог пара (1519/7028) преклапање није могуће у *јануарској* и *џрвомариџовској* 1520, већ само у *блаџовешџенској* 1520. години, која је трајала до 24. марта 1521. године. Овај кратак преклоп (1–24. март) представља једини изузетак, али није довољан да би се хронологија засновала на употреби обичне *мариџовске* године по *џосџању*. Стога, извесно је да за такво тумачење не постоји реална основа.

Ниједан од назначених датума (7. април и 7. јул) који се односе на први пар (1519/7028) не припада интервалу у којем се преклапала цариградско-септембарска 7028. година (од 1. септембра 1519. до краја августа 1520) са било којом варијантом 1519. године – *јануарском*, *џрвомариџовском* или *блаџовешџенском*.

Међутим, у случају *улиџрамариџовске* 7028. године – која је трајала од 1. марта 1519. до краја фебруара 1520, постоји потпуно преклапање са свим варијантама 1519. године. Будући да оба наведена датума (7. април и 7. јул) припадају овом интервалу, ултрамартовска година се показује као прихватљиво решење за хронологију тог периода.

Када је реч о другом пару датума (6. март и 12. октобар) из 1520/7029, само један од њих (12. октобар) уклапа се у интервал преклапања између цариградско-септембарске 7029. године (од 1. септембра 1520. до краја августа 1521) са различитим варијантама 1520. године (*јануарском*, *џрвомариџовском*, *блаџовешџенском*).

⁴⁴ Степановъ 1917, 2, 13, 22; Бережков 1963, 47–50, 67–70.

⁴⁵ Nemirovskij 2001, 13, 109; Немировский 2009б, 101.

С друге стране, код *улиѣрамариѡовске* 7029. године, која је трајала од 1. марта 1520. до краја фебруара 1521, постоји преклапање са јануарском и првомартовском 1520. годином, и то код оба датума (6. март и 12. октобар) Међутим, у случају *блаѡвешѡенске* 1520. године, 6. март не улази у овај интервал преклапања.

Индикти. Када је реч о *индикѡима*,⁴⁶ неопходно је нагласити да се *царѡградски индикѡ* поклапао са почетком цариградске године (1. септембар). Међутим, у хронолошкој пракси широм хришћанског света постојали су и други начини рачунања *индикѡа*.

Ипак, у Вуковићевом *Псалѡиру с ѡследовањем* налази се јасан показатељ да је примењиван првосептембарски начин рачунања *индикѡа*. На почетку *ѡследования*, одмах након првог поговора, стоји запис (л. 161а): „Начело *индикѡу* је же је јест нову ѡету”.⁴⁷ Потврда овога налази се и у *Молиѡвенику*, где је исти исказ забележен уз први дан месеца септембра (л. 9а). Ово показује да је начин рачунања *индикѡа* у Вуковићевим издањима био у складу са праксом која је била уобичајена не само у православном свету већ и у Венецији.⁴⁸

Иако је уочено да су у Вуковићевим палеотипима *индикѡи* рачунати по цариградском (*ѡрвосеѡтембарском*) систему, јавља се неслагање између *индикѡа* и година по *ѡсеѡању* уколико се те године тумаче искључиво у оквирима цариградско-септембарске ере. Наиме, према уобичајеном систему, цариградској 7028. години (1. септембар 1519 – 31. август 1520), одговарао би *индикѡ* 8, али у колофонима стоји 9. *Индикѡ* 9 би природно одговарао 7029. години (1. септембар 1520 – 31. август 1521), а не 7028, као што је забележено. *Индикѡ* 10 припадао би 7030. години (1. септембар 1521 – 31. август 1522), а не 7029, као што стоји у колофонима.

Кругови Сунца и Месеца. Као саставни елементи пасхалног рачунања времена, кругови Сунца и Месеца у српској средини употребљавани су и за датовање раних штампаних књига.⁴⁹

⁴⁶ Стојановић 1926, 177, 180–181, 197; Станојевић 1928, 49–50; Grumel 1958, 192–206; Stipišić 1985, 196, 203; Трифуновић 1990, 194; Пешикан 1994б, 106–113; Марјановић-Душанић 1999, 256–257; Каменцева 2003, 70–72.

⁴⁷ Nemirovskij 2001, 313. Уп. Мано-Зиси 1994, 267.

⁴⁸ Nemirovskij 2001, 301.

⁴⁹ Стојановић 1926, 177, 182–183, 201–204; Трифуновић 1990, 194; Пешикан 1994б, 106–113.

На однос српских истраживача према употреби кругова Сунца и Месеца значајно су утицали ставови Љубомира Стојановића. Он је тврдио да „кругови важе од марта до марта (од једне пролетне равнодневице до друге”. С друге стране, нагласио је: „кругови месеца рачунају се од 1 марта”. Сматрао је да се и кругови Сунца рачунају од 1. марта.⁵⁰

Трагајући за одговорима на иста питања, Радојичић је, анализирајући Стојановићеве ставове, указао на податке из *Власћаре* *синџа* *ме*, који говоре о јануарском, односно октобарском начину рачунања кругова.⁵¹ Истим питањима бавио се и Мијановић, који је у вези са прерачунавањем кругова истакао значај сведочанстава из *џасхалије* Црнојевића о јануарском, односно октобарском рачунању кругова.⁵² Надовезујући се на ова запажања, Пешикан је истакао да је исти начин рачунања кругова примењиван и у *џасхалијама* које су објављене у Вуковићевим палеотипима.⁵³ Разматрајући иста питања, Шустова је указала на различите праксе рачунања кругова, разликујући мартовску, која је била распрострањена у Русији, и јануарско/октобарску, забележену у *џасхалијама* Црнојевићих и Вуковићевих издања.⁵⁴

Златни број. Када је реч о навођењу *златној броја*,⁵⁵ чија је нумеричка вредност била везана за број круга Месеца, у односу на који је била увећана за три, у колофонима Вуковићевог *Псалтира* *с њоследовањем* нема одступања од тог правила. У првом колофону уз *круј Месеца* 17 наведен је *златни број* 1 (обе вредности упућују на 1520), док је у другом колофону уз *круј Месеца* 18 наведен *златни број* 2 (обе вредности упућују на 1521).

У контексту хронологије Вуковићевих издања, Пешикан је први пар (КМ 17, ЗБ 1) сматрао тачно наведеним, а други пар (*круј Месеца* 18, *златни број* 2) нетачним.⁵⁶ Стога, и поводом промене *златној броја* у колофонима *Псалтира*, као и у случају промене круга Месеца,

⁵⁰ Стојановић 1926, 203, 212, 214.

⁵¹ Радојичић 1938, 146; Радојичић 1953, 511.

⁵² Мијановић 1988, 299–300; Мијановић 1994а, 116.

⁵³ Пешикан 1994б, 95, 106–113.

⁵⁴ Шустова 2005, 56–57.

⁵⁵ Стојановић 1926, 177, 184–185, 206–207; Stipišić 1985, 204; Пешикан 1994б, 106–113.

⁵⁶ Пешикан 1994б, 112.

поставља питање о разлозима за постојање ове веома уочљиве хронолошке разлике.

ЕПАКТЕ. У хронографској пракси источног и западног хришћанства појам *ејакѿи* (гр. ἐπάκτῃ, лат. *epacta*) користио се за означавање разних временских одредница. Поред малих или лунарних, односно *Месечевих ејакѿи*, постојале су и велике или соларне, односно *Сунчеве ејакѿи*.

Месечева ејакѿи је означавала дан месечевог циклуса који у одређеној години пада на 22. март, као први могући датум Ускрса по старом (јулијанском) календару. *Сунчеве ејакѿи*, на западу називане и *конкуренте*, првенствено су у западној пракси означавале број седмичног дана који пада на 24. март (последњи дан *благовештенске* године, која започиње 25. марта). То се, по старом (јулијанском) календару, нумерички поклапало са бројем седмичног дана који пада на први дан године по цариградској ери (1. септембар). Будући да годишња промена *ејакѿи* није вршена на те датуме, већ се рачунала од претходног 1. марта, иста вредност *ејакѿи* важила је за оба датума – и за 24. март и за 1. септембар.⁵⁷

У Вуковићевом *Молићвенику* дат је пример за *ејакѿи љеѿу* и то за сваки месец по реду, почев од марта до фебруара (л. 21б). То јасно показује да је Вуковићу и његовим сарадницима биле познате методе рачунања, јер се вредност *ејакѿи* на дан 1. септембра користила за израчунавање свих осталих вредности (седмични дан за први дан сваког месеца), од претходног марта до наредног фебруара.⁵⁸

Поред хронолошких таблица *ејакѿи*,⁵⁹ поједина Вуковићева издања садрже и податке о промени нумеричке вредности *ејакѿи* на дан 1. марта (први дан мартовске године, која је примењивана и у Венецији). Ово објашњава тачност *ејакѿи* које су назначене у другом колофону *Псалишира с њоследовањем* (број 7 означава *ејакѿу* која важи

⁵⁷ Стојановић 1926, 177, 183–184, 205–206; Grumel 1958, 181–191; Stipišić 1985, 196–197, 204; Пешикан 1994б, 106–113.

⁵⁸ Nemirovskij 2001, 302. Уп. Пешикан 1994б, 108–109. Таблица са истим вредностима јавља се како у старијим тако и у познијим штампаним издањима и није везана за годину штампања. Уп. Мијановић 1994б, 20–23; Немировски 1996, 413–414; Немировский 1993а, 108–109.

⁵⁹ У вези са хронолошким, односно пасхалним таблицама у издањима Вуковића и њихових настављача: Пешикан 1994б, 106–113, 125, 145, 159–161. Поводом хронолошко-астрономских садржаја у српској средњовековној рукописној традицији: Јанковић 1989, 9–37.

у раздобљу од почетка марта 1520. до краја фебруара 1521. године) и колофону *Молићвеника* (број 1 означава *еѣакѣ*у која важи у раздобљу од почетка марта 1521. до краја фебруара 1522. године).

Међутим, приликом навођења *еѣакѣ*и у поговору *Служадника* и првом поговору *Псалѣира*, начињена је грешка. На оба места, за нумеричку вредност *еѣакѣ* наведен је број 6 (петак), који би одговарао превише удаљеним годинама (интервал март/фебруар 1514/1515. или март/фебруар 1525/1526. године), док би интервалу март/фебруар 1519/1520. године одговарао број 5 (четвртак), а интервалу март/фебруар 1520/1521. године број 7 (субота).

Стога је извесно да је приликом прерачунавања или словослагања дошло до грешке. У првом случају, грешка је могла настати ако је у рукописном предлошку вредност *еѣакѣ* била записана цифром 5, која по облику наликује латиничком слову S (које означава број 6), а затим је то слово погрешно употребљено за означавање *еѣакѣ* у оба колофона. У другом случају, који је вероватнији, грешка је могла настати превидом преступне године, те је уместо *еѣакѣ* 7, која одговара *круѣ*у *Сунца* 28 у преступној 1520. години, у колофону грешком назначена вредност 6 (која би била тачна за *круѣ* *Сунца* 28 у некој простој години). Наводећи 1519. годину, састављачима колофона преступност стварне 1520. године једноставно је промакла.⁶⁰

РЕДОСЛЕД ШТАМПАЊА

Када је реч о хронолошком редоследу Вуковићевих палеотипа, међу истраживачима углавном постоји сагласност да су *Псалѣир* (први део) и *Служадник* претходили другом делу *Псалѣира* (*јоследовање*) и *Молићвенику*, што је закључено на основу хронолошких података у колофонима. Међутим, таква сагласност не постоји када је реч о питањима везаним за време почетка и завршетка сваког појединачног издања.

⁶⁰ Уочивши нетачност *еѣакѣ* у *Служаднику*, Пешикан је напоменуо „наведено нерелативно 6, што се прескаче због преступне године”. Међутим, у случају *еѣакѣ* у првом колофону *Псалѣира* начинио је превид, наводећи вредност 7, иако је и у том колофону назначена вредност 6. Овај превид довео га је до погрешног закључка да је *еѣакѣ* у првом поговору *Псалѣира* тачно наведена. Уп. Пешикан 1994б, 110, 112; Пешикан 1994а, 221. Исти превид, у виду навођења податка да *еѣакѣ* у првом колофону *Псалѣира* има вредност 7, јавља се и у неким другим радовима: Синдик 1996, 40.

	Године по Христу			Године по Адаму			Додатни хронолошки елементи										
	1. I	1. III	25. III	1. III	1. III (уЛ.)	1. IX	И (1. IX)	ВЕ	КС	КМ	ЗБ						
ЈАН.	1518	1517	1517	7025	7026	7026	6	3 (уторак)	26	15	18						
ФЕБ.																	
МАР.																	
АПР.		1518	1518	7026	7027		4 (среда)										
МАЈ																	
ЈУН																	
ЈУЛ																	
АВГ.																	
СЕП.																	
ОКТ.																	
НОВ.																	
ДЕЦ.																	
ЈАН.	1519					7027	7		27	16	19						
ФЕБ.																	
МАР.																	
АПР.						5 (чет.)											
МАЈ																	
ЈУН																	
ЈУЛ																	
АВГ.		1519	1519	1519	7027		7028										
СЕП.																	
ОКТ.																	
НОВ.																	
ДЕЦ.																	
ЈАН.																	
ФЕБ.																	
МАР.	1520					7028	8		28	17	1						
АПР.																	
МАЈ																	
ЈУН		1520	1520	7028	7029			7 (субота)									
ЈУЛ																	
АВГ.																	
СЕП.																	
ОКТ.					7029	9		1									
НОВ.																	
ДЕЦ.																	
ЈАН.		1521					7029	9	1 (недеља)			1	18	2			
ФЕБ.																	
МАР.																	
АПР.	1521		1521	7029	7030												
МАЈ																	
ЈУН																	
ЈУЛ																	
АВГ.					7030	10		2									
СЕП.																	
ОКТ.																	
НОВ.																	
ДЕЦ.																	

а

б

в

г

а

Табела 1. Хронологија по *улирамаријовском* стилу – а) почетак штампања првог дела *Псалиири* (26. јануар 7027); б) завршетак штампања првог дела *Псалиири* (7. април 7028); в) завршетак штампања *Служабника* (7. јул 7028); г) завршетак штампања *Молиивеника* (6. март 7029); д) завршетак штампања другог дела *Псалиири* (12. октобар 7029)

Као што се могло видети, подударане година датих у колофони-ма могуће је само у случају употребе *улирамаријовској сџили*, који се преклапа са *јануарском* или *јрвомаријовском* годином од *Христџа*. Сходно томе, то би значило да је *Псалиири* (први део) завршен 7. априла 1519/7028, *Служабник* три месеца касније (7. јула 1519/7028), *Молиивеник* 6. марта 1520/7029. и други део *Псалиири* (*јоследовање*) 12. октобра 1520/7029. године (табела 1).

Међутим, неколико елемената не иде у прилог *улирамаријовском* датовању. Најпре, у случају примене тог система, најранији могући датум за израду *иџијара* био би 1. март 1519, а завршетак првог дела *Псалиири* пао би 7. априла исте године. Сасвим је извесно да би било немогуће у периоду краћем од четрдесет дана израдити слова (*иџијаре*) и одштампати први део књиге, који садржи 160 листова, у формату *quarto* (4°).

С друге стране, у прилог употребе *улирамаријовској сџили* не иде ни белешка с краја другог поговора *Псалиири* с *јоследовањем*, у којој стоји: „поче се штампати ова света књига, месеца јануара, 26. дан, а сврши се месеца октобра, 12. дан у Венецији”.⁶¹ Оно што је посебно занимљиво јесте то да су у запису наведени дани и месеци, али не и година. Иако је било различитих тумачења о томе да ли се овај податак односи на почетак рада на другом делу књиге (*јоследовање*) или на *Псалиири* с *јоследовањем* у целини, запис готово извесно указује на целокупну књигу. У том случају, 26. јануар пао би у 7027. *улирамаријовску* годину, тј. 1519. *јрвојануарску*, односно 1518. *јрвомаријовску* годину, што би излазило из оквира задатог 1. мартом те године (1519/7028) као најранијим могућим датумом израде типара.

Осим хронолошких података из колофона, још један елемент графичког украса такође не иде у прилог редоследу штампања Вуковићевих палеотипа према *улирамаријовском* стилу. Реч је о правоугаоној

⁶¹ Лазић 2022, 277.

	Године по Христу			Године по Адаму			Додатни хронолошки елементи					
	1. I	1. III	25. III	1. III	1. III (уа.)	1. IX	И (1. IX)	ВЕ	КС	КМ	ЗБ	
ЈАН.	1519	1518	1518	7026	7027	1. IX		4 (среда)				
ФЕБ.												
МАР.												
АПР.		1519					7027	7		27	16	19
МАЈ												
ЈУН												
ЈУЛ												
АВГ.												
СЕП.												
ОКТ.		1519	1519	7027	7028			5 (чет.)				
НОВ.												
ДЕЦ.												
ЈАН.	1520					7028	8		28			
ФЕБ.												
МАР.												
АПР.		1520			7028	7029			7 (субота)		17	1
МАЈ												
ЈУН												
ЈУЛ												
АВГ.												
СЕП.												
ОКТ.		1520	1520	7028	7029			7 (субота)				
НОВ.												
ДЕЦ.												
ЈАН.	1521					7029	9		1			
ФЕБ.												
МАР.												
АПР.		1521	1521	7029	7030			1 (недеља)		18	2	
МАЈ												
ЈУН												
ЈУЛ												
АВГ.												
СЕП.												
ОКТ.		1521	1521	7029	7030			1 (недеља)				
НОВ.												
ДЕЦ.												
ЈАН.	1522					7030	10		2			
ФЕБ.												
МАР.												
АПР.		1522	1522	7030	7031			2 (недеља)		19	3	
МАЈ												
ЈУН												
ЈУЛ												
АВГ.												
СЕП.												
ОКТ.		1522	1522	7030	7031		7031	11		3		
НОВ.												
ДЕЦ.												

Табела 2. Хронологија по *маршовском* стилу – а) почетак штампања првог дела *Псалиири* (26. јануар 7027); б) завршетак штампања првог дела *Псалиири* (7. април 7028); в) завршетак штампања *Служабника* (7. јул 7028); г) завршетак штампања *Молиивеника* (6. март 7029); д) завршетак штампања другог дела *Псалиири* (12. октобар 7029)

вињети са стилизованим флоралним мотивима, која се јавља у *Служабнику* (л. 113а, 123а) и другом делу *Псалиири* с *последовањем* (л. 301а). Међутим, приликом штампања *Молиивеника* (64б, 251а), због ужег формата текстуалног блока те књиге, крајеви клишеа са обе стране морали су бити одстрањени (сл. 7. и 8). Ово недвосмислено показује да *Молиивеник* ни у ком случају није могао бити штампан пре другог дела *Псалиири* (*последовање*), већ искључиво после њега.

Неопходно је осврнути се и на могућност примене *маршовског* рачунања почетка године од *сйварања свейи*, будући да је указивано на могућност примене тог стила у Вуковићевим издањима. Према тој тези, поједине године од *йосйиња* у издањима из Вуковићевог првог циклуса нису наведене по уобичајеном септембарском стилу, већ по ређем мартовском. При томе је прерачунавање датума у периоду од марта до децембра вршено уз разлику од 5.508 година, док је интервал јануар–фебруар рачунат уз разлику од 5.507 година.⁶²

Бавећи се датовањем *Молиивеника*, Катарина Мано-Зиси је као коначно решење предложила мартовско рачунање године. Сматрајући да су године и *индикти* у том издању назначени према млетачком почетку године (1. март), одузимањем 5.509 од 7029. године, закључила је да је издање завршено 6. марта 1520, а не 1521. године.⁶³ Испоставило се, међутим, да је приликом тог прерачунавања примењен *улишрамаршовски* стил, а не обичан *маршовски*, по којем би 1520. били завршени *Псалиир* и *Служабник* (7. априла, односно 7. јула), а 1521. године (6. марта) *Молиивеник* и други део *Псалиири* с *последовањем* (12. октобра) (табела 2).

Поставља се и питање евентуалних варијација у примени мартовског датовања у *Молиивенику*, који је, према колофону, довршен 6. марта 7029. године (1521), али уз навођење 1520. године. То се не може

⁶² Nemirovskij 2001, 13, 109; Немировский 2009б, 101.

⁶³ Мано-Зиси 1986, 153, нап. 10.

објаснити применом млетачког *йрвомарѿовској* система, пошто је и у самој Венецији већ са 1. мартом званично наступила 1521. година. Уколико није реч о пукој омашци, наведена 1520. година могла би бити тачна само по *блајовешѿенском сѿиљу*, који је такође био у употреби у Венецији, а по којем је година почињала 25. марта. У прилог томе да је реч о 6. марту 1521. године слажу се *велика еѿакѿа* (1), *круѿ Сунца* (1) и *круѿ Месеца* (18), али не и *индикѿи* (назначено 10, а требало би 9).

С друге стране, тешко би се могла прихватити и хронологија која је у највећој мери заснована на датовању према годинама од Христа, а коју је заступао Чурчић,⁶⁴ и која је и данас присутна у научној историографији. Наиме, установивши да је *Псалѿиир с ѿоследовањем* објављен као једна књига, у којој се јављају две варијанте двадесет и прве свештице с почетка *ѿоследовања*, Чурчић је као коначно решење понудио хронологију тек донекле измењену у односу на ону коју је првобитно заступао Стојановић. Према Чурчићу, први део Вуковићевог *Псалѿиира* (без *ѿоследовања*) завршен је 7. априла 1519, док је *ѿоследовање* штампано у периоду од 26. јануара до 12. октобра 1520. године. Ослоњен у потпуности на године дате према Христовом рођењу, као и у случају *Псалѿиира* и *Служадника*, Чурчић је закључио да је штампање *Служадника* завршено 7. јула 1519, а *Молиѿивеника* 6. марта 1520. године, при чему је ова књига објављена у две верзије.⁶⁵

Међутим, дословно прихватање датовања заснованог на годинама *ѿо Хрисѿу* проблематично је из више разлога, јер се у предложеној хронологији уочавају бројне недоследности. Тако, на пример, на крају другог поговора *Псалѿиира с ѿоследовањем* у вези са временом штампања књиге дословно пише: „Поче се штампати ова света књига, месеца јануара, 26. дан, а сврши се месеца октобра, 12. дан, у Венецији”. Као што је већ раније поменуто, из колофона се јасно сазнаје почетак и крај штампања *Псалѿиира с ѿоследовањем*, а не само *ѿоследовања*, како су то првобитно сматрали Каратајев⁶⁶ и Стојановић,⁶⁷ а потом и Чурчић.⁶⁸ Било би не само нелогично већ и у супротности са Чурчићевом тезом о јединственом издању *Псалѿиира с ѿоследовањем* – а не

⁶⁴ Чурчић 1974, 463–486.

⁶⁵ Чурчић 1974, 479–480.

⁶⁶ Каратаевъ 1878, 46; Каратаевъ 1883, 47.

⁶⁷ Стојановић 1903а, 12.

⁶⁸ Чурчић 1974, 480.

о два одвојена издања, како је претходно сматрао Стојановић⁶⁹ – да је Вуковић, односно Пахомије, под појмом „ова света књига”⁷⁰ подразумевао само *йоследовање*, а не читав палеотип.

Према предложеној хронологији, одмах по завршетку *Псалтира*, 7. априла 1519, за свега три месеца требало би да буде одштампан и *Служабник* (7. јула 1519), да би *йоследовање* тек било започето 26. јануара 1520. године. Осим тога, постоји још једна нелогичност која се тиче тезе да је упоредо са *йоследовањем* штампан и *Молићвеник*, који је, према таквој рачуници, завршен 6. марта 1520. године.⁷¹ Узме ли се, међутим, у обзир то да је Пахомије приредио сва издања из Вуковићевог првог издавачког циклуса, обављајући истовремено и редакторске и коректорске исправке, готово је немогуће замислити да је на такав начин организовао послове. Практично је невероватно да је, након скоро полугодишње паузе, истовремено надзирао штампање обе књиге.

Ради бољег разумевања хронолошке стварности у којој је Вуковић живео и радио, неопходно је размотрити шта су временске одреднице у колофонима значиле њему и његовим сарадницима у Венецији, као и каква је методолошка начела потребно применити да би се на реалним основама објасиле несагласности појединих елемената са идеалним прорачунима.

Приликом разматрања питања хронологије, истраживачи су се суочавали са бројним изазовима проистеклим из примене различитих стилова за навођење година и рачунање њихових почетака међу Вуковићевим савременицима. Упрво су у Венецији у то време постојала два начина мартовског рачунања почетка године.⁷² Према првом, који је био у званичној употреби, година је почињала 1. марта (лат. *mos venetus*, ит. *more veneto*),⁷³ док је, према другом, година започињала 25. марта, на празник Благовештења (лат. *stilus incarnationis*).⁷⁴

Подаци који се односе на Вуковићеве активности у Грчком братству⁷⁵ у раном периоду од 1516. до 1520. године хронолошки се по-

⁶⁹ Стојановић 1903а, 12–15.

⁷⁰ *Псалтир с йоследовањем*, 1520, Други поговор.

⁷¹ Чурчић 1974, 477–479.

⁷² Мошин 1951, 19–57.

⁷³ Stipišić 1985, 194–195; Cappelli 2012, 7–8, 11.

⁷⁴ Stipišić 1985, 194–195.

⁷⁵ Петковић 1976, 123; Сковран 1977, 79, 81–82; Πάρδος 1979, 301, 345. Уп. Mavroidi 1983, 511–529; Лазић 2022, 118, 248.

Табела 3. Хронологија по *сеймбарском* стилу – а) почетак штампања првог дела *Псалтира* (26. јануар 7028); б) завршетак штампања првог дела *Псалтира* (7. април 7028); в) завршетак штампања *Служабника* (7. јул 7028); г) завршетак штампања другог дела *Псалтира* (12. октобар 7029) д) завршетак штампања *Молићвеника* (6. март 7029)

клапају са временом реализације његовог првог издавачког циклуса. Архивске књиге Грчког братства у Венецији из Вуковићевог времена сведоче да су године *ѿо Христѿу* бележене у складу са званичним венецијанским првомартовским рачунањем.⁷⁶

Пошто су Млечани, укључујући и венецијанске Грке, годину *ѿо Христѿу* рачунали од 1. марта, то значи да је у Вуковићевој венецијанској стварности управо тај начин навођења година представљао реалност. Како се Вуковић првенствено бавио трговином, извесно је да је у Венецији пословао и трговачке уговоре склапао и оверавао код млетачких нотара, у складу са тамошњим обичајима. Тако је, на пример, и први тестамент Божидача Вуковића од 5. фебруара код нотара оверен 7. фебруара управо под, у Венецији још увек важећом, млетачком, односно мартовском 1533. годином, док се по јануарском стилу рачунања већ зашло у 1534. годину.⁷⁷

Независно од мартовског почетка године, неопходно је нагласити и то да се *индикѿи* у Венецији мењао 1. септембра. О томе, поред Божидаревог тестаментa од 5. фебруара 1534. године, који је нотар оверио под *индикѿом* 7 (важио од 1. септембра 1533. до 31. августа 1534), сведоче и тестаменти браће Вуковића из 1539. године. Тако је Николина опорука од 17. априла датована *индикѿом* 12, док је Божидарев последњи тестамент од 6. новембра датован наредним *индикѿом* 13, што указује на то да је до промене *индикѿа* дошло управо 1. септембра.⁷⁸

Ипак, у пракси су се грешке у бележењу индиката поткрадале чак и нотарима, о чему сведочи пример из 1521. године. Наиме, у

⁷⁶ Пáрдос 1979, 297–298, 311.

⁷⁷ Лазић 2018, 30; Лазић 2022, 102, 309–316. Уп. Тадић 1963, 338–341. У вези са указивањем на тачну 1534. годину: Пантић 1974, 49; Пантић 1990, 27; Пантић 1993, 146; Пешикан 1993, 142; Пешикан 1994б, 77, 80.

⁷⁸ Лазић 2022, 102, 317–326. Уп. Тадић 1963, 338, 341–344. У вези са млетачком променом *индикѿа* на дан 1. септембра, која у Венецији води порекло из раног средњег века: Pozza 2003, 801–821.

венецијанском тестаменту Константиноса Палеокапаса од 18. октобра те године тачно је назначен *индикт* 10 (лат. *indictione decima*), док је у пропратној нотарској белешци о садржини списка грешком поменут *индикт* 9 (лат. *indictione 9a*).⁷⁹

Додатни значај за сагледавање Вуковићевог односа према рачунању времена имају и хронолошки текстови који су из старог српског књижевног, односно рукописног корпуса, пренети у рано српско ћирилично штампарство. Међу таквим садржајима посебно место заузимају *йасхалије*, односно хронографски састави у којима се, поводом израчунавања дана Ускрса, описују разни хронолошки елементи. Најзначајнији и свакако најутицајнији састави те врсте биле су *йасхалије у Псалтиру* Ђурђа Црнојевића и неким потоњим издањима Вуковића (сл. 6).⁸⁰

Редослед штампања Вуковићевих издања, усвојен од већине истраживача српских палеотипа, могућ је само под условом ако се примени датовање према *цариградској ери*, у којој се постанак света рачунао од 5508. године *йре Христѡа*, а нова година почињала 1. септембра (табела 3). Овакав начин датовања је најпримеренији, будући да је реч о календару који је у култури средњег века и раног модерног доба био преовладавајући у Српској православној цркви и широм православног света. То потврђује и чињеница да се датовање *йо Христѡу* знатно ређе јавља током ранијег средњовековног периода, док је пракса упоредног, односно заједничког навођења обе године, заступљена тек у позном периоду, а први пут се јавља у *Окѡиоиху йрвојласнику* Ђурђа Црнојевића.⁸¹

Већина истраживача слаже се да је Вуковић своју издавачку делатност започео штампањем основног дела *Псалтира*,⁸² али је, из непознатих разлога, већ у току његовог штампања дошло до значајних

⁷⁹ Пáрдос 1994, 431.

⁸⁰ Међу средњовековним делима са хронолошким садржајима, посебан значај припада *Синѡаѡи Майѡије Власѡара*, која садржи поседне одељке о пасхалној хронологији, са упутствима за израчунавање различитих временских одредница: Суботин-Голубовић 2013, 311–326. За рачунање времена и сродних хронолошких садржаја у српском рукописном наслеђу: Трифуновић 1990, 193–197; Радошевић 2001, 521–539. Поводом *йасхалија* у старом српском књижевном корпусу и њиховог значаја за хронологију раног српског штампарства: Мијановић 1988, 297–303; Мијановић 1994б, 15–48, 97–145; Мијановић 1994а, 115–121; Мијановић 1996, 188–192; Грбић 1994, 127–138; Немировски 1996, 412–415; Грбић 2001, 107–113; Бојанин 2012, 81–91.

⁸¹ Стојановић 1926, 179; Станојевић 1928, 52–53; Пешикан 1994б, 107.

⁸² Пешикан 1994б, 87, 167; Пузовић 2024, 32.

измена у издавачком плану. По окончању штампања основног дела *Псалтира*, у чијем поговору је назначен 7. април 1519/7028. године,⁸³ није се одмах наставило са штампањем *йоследовања*,⁸⁴ већ се прешло на штампање *Служадника*, у чијем поговору је наведен 7. јул 1519/7028. године.⁸⁵ Тек по завршетку *Служадника*, рад је настављен штампањем другог дела *Псалтира (йоследовање)*, у чијем је поговору назначен 12. октобар 1520/7029. године.⁸⁶ Постојала су мишљења да је *Псалтир* објављен у скраћеној и опширнијој варијанти – без *йоследовања* и с њим⁸⁷ – што није искључено као могућност, иако није потврђено ниједним сачуваним примерком.⁸⁸

Супротно томе, *Молишвеник* је био објављен у две верзије, краћој и опширнијој.⁸⁹ Од опширније варијанте сачувано је више примерака, мада не у целини,⁹⁰ док о постојању сажете варијанте *Молишвеника* сведочи један примерак,⁹¹ који је раније био чуван у старој Народној библиотеци у Београду (бр. 44), а који је описао Стојан Новаковић.⁹² Захваљујући његовом опису, могуће је утврдити да су обе варијанте *Молишвеника* садржале исти поговор, у којем је забележено да је штампање завршено 6. марта 1520/7029. године.⁹³

На основу Новаковићевог описа сажете варијанте, као и кодиколошке анализе сачуваних примерака опширније верзије *Молишвеника*, установљено је да је првих четрнаест кватерниона заједничко и једној и другој верзији. За потребе опширнијег издања отиснуто је још два-наест нових свешчица, којих нема у сажетој варијанти, да би након тога било увезано преосталих осам заједничких свешчица, али са до-некле измењеним распоредом у односу на сажету варијанту.⁹⁴ Иако је било мишљења да је најпре објављена сажета,⁹⁵ а касније и опширнија

⁸³ *Псалтир с йоследовањем*, 1520, Први поговор.

⁸⁴ Чурчић 1974, 463–486.

⁸⁵ *Служадник*, Поговор, л. 238б–240б.

⁸⁶ *Псалтир с йоследовањем*, 1520, Други поговор.

⁸⁷ Стојановић 1903а, 12–15.

⁸⁸ Чурчић 1974, 479–483.

⁸⁹ Мано-Зиси 1986, 151–171; Пешикан 1994, 121–122.

⁹⁰ Nemirovskij 2001, 341–355.

⁹¹ Стојановић 1903б, 408; Лазић 2016, 224.

⁹² Новаковић 1877, 129–167.

⁹³ *Зборник за љушнике*, Поговор, л. 270б–272а.

⁹⁴ Мано-Зиси 1986, 155–163; Пешикан 1994б, 121.

⁹⁵ Nemirovskij 2001, 301–306.

Један од кључних елемената у одређивању хронологије јесте изра-

Други кључ за разрешење хронологије лежи у подацима који су

Трећи кључ лежи у податку да је штампана запонета 26. јануара

⁹⁷ Молийвеник (Молийвослов, Зборник за ѿвѣники), 1521, Поговор.

⁹⁸ Мано-Зиси 1986, 154.

⁹⁹ Поводом значења поіма *ийийари* у контексту раног штампарства (издана штамп.

¹⁰⁰ На интервал од септембра до децембра 1519. године указивано је у радовима

редовна (*првојануарска*) 1520. година. Ово објашњава зашто је у првом колофону *Псалтира* уз цариградску 7028. годину наведена управо 1519. година, а не 1520, која би била очекивана с обзиром на податак да је први део књиге завршен 7. априла. Очигледно је реч о недореченом, односно испуштеном податку о почетку рада на штампању књиге – 26. јануару 1519. (*more veneto*), односно 1520. године *по Христју*. На то указује начин на који је податак о почетку штампања накнадно придодат, у последњем пасусу другог поговора, услед настојања да се надокнади пропуст из првог поговора. Другим речима, приликом навођења временске одреднице у првом поговору *Псалтира*, уредник је помињањем цариградске 7028. и млетачке 1519. године мислио управо на почетак посла, али је превидом изоставио конкретан датум (26. јануар). Оставио је само 7. април као дан завршетка, па је тек касније, у другом поговору исправио овај пропуст, што је, уосталом, био и најједноставнији начин да се тај податак накнадно наведе. Остаје, међутим, отворено питање зашто је и у поговору *Служадника* као година завршетка књиге наведена цариградска 7028, односно 1519. година *по Христју*. Да ли је реч о случајној грешци или нечему другом, тешко је поуздано рећи.

Изложени хронолошки редослед објављивања Вуковићевих издања потврђују како типографске особености ових књига тако и елементи њиховог графичког украса, који уједно одсликавају развој Вуковићеве типографске опреме.¹⁰¹

У почетку је Божидар Вуковић располагао само крупнијом словном гарнитуром, која је коришћена за штампање *Псалтира* и *Служадника*. Ситнију гарнитуру типографских карактера набавио је накнадно, прво пут је употребивши у другом поговору *Псалтира с њоследовањем*, а потом и у основном тексту *Молићвеника*.

Слични закључци могу се извести и анализом графичког украса. У време штампања првог дела *Псалтира*, Вуковић је располагао са само две заставице. Током рада на *Служаднику* набавио је још неколико дрворезних клишеа, међу којима један са изрезбареном заставицом и два с вињетама. Приликом штампања *њоследовања*, поред претходно поменутих клишеа, коришћена су још три нова: први је послужио за отисак заставице која припада првој варијанти 21. кватерниона, други

¹⁰¹ Пешикан 1994б, 204.

је садржао заставицу с монограмом Божидача Вуковића, а трећи представу процветалог крста.

Највиши домет у развоју графичког украса достигнут је у *Молићвенику*, последњој књизи првог издавачког циклуса Божидача Вуковића. За њено штампање обезбеђено је чак тринаест дрворезних клишеа са илустрацијама, као и већи број оних с вињетама.¹⁰² Као што је већ истакнуто, *Молићвеник* није могао бити штампан пре *йоследовања*, што потврђују вињете отиснуте са истог клишеа, као и оне у *Служабнику* и *йоследовању* (сл. 7 и 8), али су, ради прилагођавања ужем формату текстуалног блока *Молићвеника*, морале бити скраћене на оба краја.

У прилог тези о неуједначености хронологије изведене на основу година према Христовом рођењу, и примене различитих хронолошких система, говоре, између осталог, и колофони издања браће Ђуре и Теодора Љубавића. Тако су у колофонима горажданских издања, поред година од стварања света, дате и године према Христовом рођењу. При томе је за *Служабник* наведено да је штампан 1527,¹⁰³ за *Псалтир с йоследовањем* 1529,¹⁰⁴ а за *Молићвеник (Требник)* 1531.¹⁰⁵ године.

За разлику од издања Божидача Вуковића, код којих размимотилажење између старог и новог календара износи свега годину дана, у овом случају реч је о хронолошком неслагању од чак осам година. Утврђено је, међутим, да је у горажданским издањима година Христовог рођења одређена према другој ери – одузимањем 5.500 година од године постанка света, а не 5.508 (односно 5.509 за месеце септембар–децембар), како је правило у случају цариградске ере.¹⁰⁶

¹⁰² Пешикан 1994б, 122; Nemirovskij 2001, 341.

¹⁰³ *Лишурџија* 1519, 102’.

¹⁰⁴ *Псалтир с йоследовањем* 1521, 352’.

¹⁰⁵ *Молићвеник* 1523, 296’.

¹⁰⁶ Стојановић 1926, 195; Мано-Зиси 2008, 188–189. За анализу хронологије издања горажданске штампарије: Пешикан 1994б, 93–95, 106–113; Немировскиј 1998, 379–398. Рачунање нешто краћег интервала од 5.500 година између постанка света и Христовог рођења забележено је већ у појединим ранохришћанским делима, почев од неких која се приписују Хиполиту (3. век). Отуд се у историографији такав начин рачунања понекад назива и *Хиџолићовом ером*, која Христово рођење смешта у 2. годину пре нове ере. Исти интервал од 5.500 година примењен је и у познатој *Хронографији* Секста Јулија Африканца (3. век), затим у *Хроници* Георгија Синкела с почетка 9. столећа, а касније и у неким познијим делима, као и у другим видовима употребе. Понекад се непрецизно назива и *александријском ером*, иако је тај назив неретко коришћен и за друге ере, са нешто дужим или кра-

Исправност оваког датовања потврђује запис из поговора *Псалтира с њоследовањем*, у којем се наводи да је 1529. године Сулејман освојио Београд и опустошио Срем.¹⁰⁷ Реч је, међутим, о догађајима за које се поуздано зна да су се одиграли 1521. године.

Поред тога, и филигранолошка анализа палеотипа Вуковића и Љубавића указује на временску блискост и сродно порекло папира, који потиче из истих радионица, али из различитих производних серија.¹⁰⁸

Управо на примеру горажданских и Вуковићевих издања може се видети да у то време није постојало нормирано рачунање времена од Христовог рођења, које је нарочито варијало у првим деценијама његове примене у датовању српских палеотипа. Поврх тога, требало би имати на уму и питање који је хронолошки систем био примењиван приликом одређивања датума према години Христовог рођења.

*

Из свега наведеног произилази став да се не смеју дословно преузимати датуми наведени према Христовом рођењу без претходне провере којим је хронолошким системом рачунање извршено. Стога је сигурније ослонити се на хронологију изведену према традиционалном црквеном календару, преузетом из Цариграда, који је, што такође није без значаја, у то време преовладавао како у српској средини тако и у православном свету уопште. Истовремено, потпуно је разумљиво да се јеромонах Пахомије, као црквено лице, држао цариградске ере, будући да су књиге које је штампао биле намењене црквеној употреби. С друге стране, подједнако је логично и то што је за означавање година према Христовом рођењу у Вуковићевим издањима примењен венецијански хронолошки систем, с обзиром на то да су његове књиге објављене у Венецији, а не на српском етничком и духовном простору под османском влашћу.

Уколико бисмо се, дакле, држали рачунања времена према стварању света, односно од *њосићања*, закључили бисмо да је штампање првог дела *Псалтира* било завршено 7. априла 1520. године. У наредна три месеца одштампан је и *Служабник* (7. јула 1520), након чега је

ћим интервалима. Од постојеће литературе издвајамо: Стојановић 1908, 828–835; Стојановић 1926, 194–197; Трифуновић 1990, 194; Ratkoš 1966, 350–357; Nothafft 2012, 35–68.

¹⁰⁷ Пешикан 1994б, 169; Мано-Зиси 2008, 190.

¹⁰⁸ Станковић 2008, 309–333.

настављено са штампањем другог дела *Псалтира*, који је завршен 12. октобра исте године. До 6. марта 1521. било је довољно времена да буде одштампан и *Молићвеник*.

Такође, уколико би се извршила упоредна анализа времена штампања Вуковићевих и горажданских издања, дошло би се до закључка да предложена хронологија има далеко више смисла у односу на раније претпоставке, нарочито ако се сагледа у контексту конкурентских односа између Горажданаца и Божидача Вуковића – што су бројни истраживачи већ истицали.¹⁰⁹ То би, наиме, значило да је горажданско издање *Служадника* објављено чак годину дана пре Вуковићевог истоименог издања, а девет месеци пре његовог *Псалтира*. Имајући у виду повезаност српске заједнице у Венецији – одакле су Љубавићи набавили своју типографску опрему, односно у земљама италијанским, како пише у поговору њиховог *Служадника*¹¹⁰ – као и Вуковићеве родбинске и трговачке везе с водећим венецијанским штампарима и издавачима, готово је извесно да је Божидар Вуковић био упознат са намером браће Љубавић да започну штампање богослужбених књига.

Могуће је да је управо то сазнање – а не само то што је видео „Грке и Фруге” како штампају књиге – подстакло Вуковића да и сам започне издавачки пројекат. Оно што је, међутим, сигурно јесте то да Вуковић није могао одмах прионуту на посао, већ му је за покретање издавачког пројекта било потребно извесно време. У том припремном периоду, током јесени 1519. године, поред обезбеђивања неопходног капитала, Вуковић је морао пронаћи и одговарајућег стручњака за уређивачке, редакторске и коректорске послове, што је учинио ангажовањем јеромонаха Пахомија. Потом је наручио и одговарајућу типографску опрему.

Сагледано из те перспективе, као и из угла конкурентских односа Горажданаца и Вуковића, мишљења смо да је далеко извесније да је Божидар Вуковић започео своју издавачку делатност готово пола године након што је објављен гораждански *Служадник*. На тај начин, имао је довољно времена да припреми и реализује свој издавачки подухват, за разлику од претпоставке да су се ове две делатности одвијале готово истовремено.

¹⁰⁹ Чурчић 1974, 481–483.

¹¹⁰ *Лишурџија* 1519, 102.

ЛИТЕРАТУРА

- Аноним 1836:** Аноним, *Библіографіа*, Србско-Далматинскій Алманахъ 1 (1836) 104–105.
- Бережков 1963:** Н. Г. Бережков, *Хронологија русскоїо лѣтописания*, Москва 1963.
- Бојанин 2012:** С. Бојанин, *Пасхалија из ѿредника рукописне збирке Пећке ѿа-шријаршије (Пећ No 76) из XV века*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 81–91.
- Борозан 2015:** И. Борозан, *Икона Нерукописаног образа и ѿредствљанье ви-шеслојног иденитијетѣа Божидара Вуковића*, Зограф: часопис за средњовековну уметност 39 (2015) 151–159.
- Вујошевић 1986:** Р. Вујошевић, *О неким диографским ѿдацима о Божидару Ву-ковићу Подјоричанину и о Молићвенику – Зборнику за ѿућнике из Марцијане*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Ти-тоград 1986, 41–45.
- Гилтебрандт 1878:** П. А. Гилтебрандт, *Палинодіа: Сочиненіе Захаріи Копы-стенскаго 1621 года*, Русская историческая библиотека 4 (1878) 313–1200.
- Грбић 1993:** Д. Д. Грбић, *Две варијанте Служадника Божидара Вуковића из 1519. ѿдине*, Годишњак Библиотеке Матице српске за 1992, Нови Сад 1993, 51–64.
- Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994:** Д. Д. Грбић, К. Минчић-Обрадо-вић, К. Шкорић, *пирилицом шћамјане књије 15–17. века Библиотѣке Мајице српске*, Нови Сад 1994.
- Грбић 1994:** Д. Д. Грбић, *Два ѿрейиса ѿасхалије из ѿѿињског ѿсалћира у ср-дуљским рукописним књијам*, Црнојевића штампарија и старо штампарство, Подгорица 1994, 127–138.
- Грбић 2001:** Д. Д. Грбић, *Окћиох ѿѿијасник Божидара Вуковића (1537) са ѿри-везом ѿасхалије из ѿразничног минеја Божидара Вуковића (1538) у Библиотѣци Бачке ејархије у Новом Саду*, Годишњак Библиотѣке Мајице српске за 2000, Нови Сад 2001, 107–113.
- Грбић 2013а:** Д. Д. Грбић, *Лићуріја (Служадник) Божидара Вуковића и Лићур-іја (Служадник) Јеролима Заћуровића у Библиотѣци Бачке ејархије*, Годишњак Библиотеке Матице српске за 2012, Нови Сад 2013, 67–77.
- Грбић 2013б:** Д. Д. Грбић, *Три шћамјане србуље из Зворничко-ћузланске ејар-хије*, Сусрети библиографа 18 (2012) 125–137.
- Грбић 2016:** Д. Д. Грбић, *Лићуріја (Служадник) Божидара Вуковића из 1520 (1519?) у сентјандрејским збиркама*, Сусрети библиографа 19 (2014) 113–121.
- Грбић 2018:** Д. Д. Грбић, *Тѿиографске варијанте и корекћорске исћравке у Слу-жаднику Божидара Вуковића из 1520 (1519?) ѿдине*, Рукописна и стара шам-

пана књига: Зборник радова: XII стручно-научни скуп Библионет 2018, Нови Сад 2018, 134–150.

Грбић 2020: Д. Д. Грбић, *Типографске одлике и варијанте издања шtamпарије Божидара Вуковића у Венецији*, *Ricerche slavistiche: Nuova serie* 3 (2020) 75–91.

Грујић 1909: Р. М. Грујић, *Српске књиге у старој румунској библиографији: Bibliografia Românească veche, 1508.–1830, De Ioan Bani și Nerva Hodoș*, Српски књижевни гласник 22 (1909) 66–69, 132–135.

Драгосављевић 1833: А. Драгосављевић, *Сербуль (Старе Церквене Књиге)*, *Сербскій Лѣтописъ* IX/32 (1833) 18–32.

Ђурић 1961: В. Ј. Ђурић, *Иконе из Јуославије*, Београд 1961.

Измирлиева 2009: В. Измирлиева, *Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа: Типографският амулет между Апенините и Балкана*, *Старобългарска литература* 40–41 (2009) 453–465.

Јанковић 1989: Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у старим српским рукописима*, Београд 1989.

Јерковић 1967: В. Јерковић, *Особине илаолских облика у Служабнику Божидара Вуковића*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 10 (1967) 155–160.

Каменцева 2003: Е. И. Каменцева, *Хронологија*, Москва 2003.

Каратаевъ 1861: И. Каратаевъ, *Хронологическая роспись славянскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами 1491–1730*, Санктпетербургъ 1861.

Каратаевъ 1872: И. Каратаевъ, *Библиографическія замѣтки о старо-славянскихъ печатныхъ изданіяхъ 1491–1730*, С. Петербургъ 1872.

Каратаевъ 1878: И. Каратаевъ, *Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами 1491–1730. Выпускъ первый съ 1491 по 1600 г.*, Санктпетербургъ 1878.

Каратаевъ 1883: И. Каратаевъ, *Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами. Томъ первый съ 1491 по 1652 г.*, *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности ИАН* 34/2 (1883) 1–554.

Кеппенъ 1826: П. Кеппенъ, *Материалы для исторіи просвѣщенія въ Россіи*, II, Санктпетербургъ 1826.

Лазич 2013: М. Лазич, *Између њаириотизма, њобожности и њрјовине: мојиви издавачке делатности Божидара Вуковића*, *Археографски прилози* 35 (2013) 49–101.

Лазич 2015: М. А. Лазич, *Збирка старих шtamпаних књига Народне библиотеке Србије: однова и развој након 1941. године*, *Археографски прилози* 37 (2015) 157–216.

Лазич 2016: М. А. Лазич, *Старе шtamпани књиге из њрводиној фонда Народне библиотеке у Београду*, *Археографски прилози* 38 (2016) 211–233.

Лазић 2018: М. А. Лазић, *Божидар Вуковић између стварности и конструкције: од шtamпарског српског десетог века, Црквене студије* 15 (2018) 17–39.

Лазић 2020: М. А. Лазић, *Инкунабуле и палеотипи: српскословенске шtamпарске књиге од краја 15. до средине 17. века, Осам векова аутокефалије Српске православне цркве, II*, Београд 2020, 325–344.

Лазић 2022: М. А. Лазић, *Божидар Вуковић. Између историје и имитације*, Београд 2022.

Лукьяненко 1979: В. И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV–XVII вв. (1494–1688 гг.): Для южных славян и румын каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М. Е Салтыкова-Щедрина, Ленинград* 1979.

Магарашевич 1827: Г. Магарашевич, *Монастырь Бодяны*, Српске Летописи III/11 (1827) 5–28.

Магарашевич 1828: Г. Магарашевич, *Монастырь Ковиль*, Српске Летописи IV/14 (1828) 10–27.

Мано-Зиси 1986: К. Мано-Зиси, *Зборници за јуџинике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака, Шtamпарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград* 1986, 151–171.

Мано-Зиси 1994: К. Мано-Зиси, *Албум старог српског шtamпарства, Пет векова српског шtamпарства 1494–1994*, Београд 1994, 233–390.

Мано-Зиси 2008: К. Мано-Зиси, *Књиге јоржданске шtamпарике (1519–1523), Јоржданска шtamпарика 1519–1523*, Београд 2008, 163–223.

Марјановић-Душанић 1999: С. Марјановић-Душанић, *Индикт*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 256–257.

Мартиновић 1994: Д. Ј. Мартиновић, *Црна Гора у Гуштенберговој папацији: Историја црнојорског шtamпарства од краја XV-ог вијека до 1916. г.*, Подгорица 1994.

Мартиновић 1998: Д. Ј. Мартиновић, *Шtamпар Божидар Вуковић-Подгоричанин (око 1460–1539) као донајор манастира Милешеве и оснивач прве српске књижаре*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 18 (1998) 243–252.

Медаковић 1958: Д. Медаковић, *Графика српских шtamпарских књига XV–XVII века*, Београд 1958.

Медаковић 1993: Д. Медаковић, *Старе српске шtamпарике*, Историја српског народа, III/2. Београд 1993, 425–440.

Мијановић 1988: Б. Мијановић, *Шtamпар Псалтира Црнојевића завршено је у уторак 22. септембра 1495. године*, Библиографски вјесник 17/3 (1988) 297–303.

Мијановић 1994: Б. Мијановић, *О јасалним таблицама Ђурђа Црнојевића, Црнојевића шtamпарика и старо шtamпарство*, Подгорица 1994, 115–121.

Мијановић 1994б: Б. Мијановић, *Пасхални циклус Ђурђа Црнојевића*, Цетиње 1994.

Мијановић 1996: Б. Мијановић, *Недовољно расвијетљена питања о Црнојевића иштамарији, Пеј вјекова Октоиха – прве иштамјане ћириличке књиге на словенском јују*, Подгорица–Београд 1996, 183–192.

Минчић-Обрадовић 1994: К. Минчић-Обрадовић, *Поређење текстова агејској-ној Псалтира са текстом Псалтира Божидара Вуковића из 1519/20. године*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 37 (1994) 383–388.

Мирковић 1932: Л. Мирковић, *Икона са записом Божидара Вуковића*, Старинар III/7 (1932) 127.

Мор 2017: Ђ. Мор, *Пайир и водени знаци у Октоиху првојласнику Ђурђа Црнојевића из 1494. године*, Археографски прилози 39 (2017) 69–135.

Мор 2018: Ђ. Мор, *Пайир и водени знаци у Октоиху ијерогласнику Ђурђа Црнојевића*, Археографски прилози 40 (2018) 25–50.

Мошин 1951: В. Мошин, *Марјовско дактирање*, Историски гласник IV/1–2 (1951) 19–57.

Мошин 1967: В. Мошин, *Водени знаци најстаријих српских иштамјаних књига*, Зборник Музеја примењене уметности 11 (1967) 7–24.

Наумов 2018: А. Наумов, *Теологија у списима Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића*, *Scala paradisi: Академику Димитрију Бојдановићу у спомен 1986–2016*, Београд 2018, 227–238.

Наумов 2019: А. Наумов, *Помен Свјетлој Саве српској у књигама Божидара Вуковића*, Црквене студије 16/1 (2019) 465–476.

Немировски 1986: Е. Л. Немировски, *Хронологија издања Ђурђа Црнојевића*, Библиографски вјесник XV/3 (1986) 157–162.

Немировски 1987: Е. Љ. Немировски, *Октоих првојласник Ђурђа Црнојевића из 1494.*, Цетиње 1987.

Немировски 1993: Е. Љ. Немировски, *Црнојорска библиографија, I/2: Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене реке, Јеролима Зајуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Анијонија Рамјацејца, Марка и Бартоломеја Ђинамиа 1519–1638.*, Цетиње 1993.

Немировски 1996: Е. Љ. Немировски, *Почеци иштамјарства у Црној Гори (1492–1496)*, Цетиње 1996.

Немировский 1964: Е. Немировский, Л. Возникновение книгопечатания в Москве: Иван Фёдоров, Москва 1964.

Немировский 1968: Е. Л. Немировский, *Славянские инкунабулы и палеотипы кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза*, Советское славяноведение 1 (1968) 11–25.

- Немировский 1972: Е. Л. Немировский, *Заметки о славянском старопечатании*, Книга и графика: сборник статей, Москва 1972, 99–106.
- Немировский 1985: Е. Л. Немировский, *Иван Федоров: около 1510–1583.*, Москва 1985.
- Немировский 1990: Е. Л. Немировский, *Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя*, Минск 1990.
- Немировский 1991: Е. Л. Немировский, *Путешествие к истокам русского книгопечатания*, Москва 1991.
- Немировский 1993а: Е. Л. Немировский, *Венецианский Кирилловский Молитвенник-Сборник 1597 г.*, Solanus: International journal for Russian & East European bibliographic, library & publishing studies 7 (1993) 97–114.
- Немировский 1993б: Е. Л. Немировский, *О некоторых печатках в изданиях Джурджа Црноевича и Божицара Вуковица*, Јужнословенски филолог 49 (1993) 111–112.
- Немировский 1995: Е. Л. Немировский, *Сербские монастырские типографии 16 века*, Москва 1995.
- Немировский 1998: Е. Л. Немировский, *Горажданский требник 1523 года*, Археологски прилози 20 (1998) 379–398.
- Немировский 2004: Е. Л. Немировский, *Великий первопечатник: Документальная повесть о Иване Федорове и о поисках и находках ученых, изучавших его жизнь и деятельность*, Москва 2004.
- Немировский 2005: Е. Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV - начала XVII века: Начало книгопечатания у южных славян: Издания первой черногорской типографии, II/2*, Москва 2005.
- Немировский 2009а: Е. Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491–1550: Каталог*, Москва 2009.
- Немировский 2009б: Е. Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000, I*, Москва 2009.
- Немировский 2010: Е. Л. Немировский, *Большая книга о книге*, Москва 2010.
- Новаковић 1877: С. Новаковић, *Божидара Вуковића зборници за љућнике: Издања љознајиа и нејознајиа*, Гласник Српског ученог друштва 45 (1877) 129–167.
- Пантић 1974: М. Пантић, *Сѣаре срѣске шѣамѣарије у Црној Гори и Венецији у XV и XVI веку*, Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности, Београд 1974, 43–52.
- Пантић 1990: М. Пантић, *Књижевност на љилу Црне Горе и Боке Коћорске од XVI до XVIII века*, Београд 1990.
- Пантић 1993: М. Пантић, *Књижевност на љилу Црне Горе и Боке Коћорске*, Историја српског народа III/2, Београд 1993, 135–255.

- Петковић 1976:** С. Петковић, *Порекло илустрација у шћамјаним књијама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности 12 (1976) 119–135.
- Петковић 1986:** С. Петковић, *Божидар Вуковић и илустрације руских и украјинских шћамјаних књија XVI и XVII века*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 83–105.
- Петров 2016:** И. Н. Петров, *Издания библейских текстов в южнославянской кирилловской старопечатной традиции XVI века*, *Studia Ceranea* 6 (2016) 143–155.
- Пешикан 1993:** М. Пешикан, *Уз монографију Петј векава срјској шћамјарсјтва, Поводом 500-годишњице шћамјана Окиоиха јрвојласника црнојевићкој, јрве ћириличке књије на словенском јују*, Наш језик XXIX/3–4 (1993) 131–154.
- Пешикан 1994а:** М. Пешикан, *Из зайиса сјтарих шћамјара*, Пет векава српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 219–232.
- Пешикан 1994б:** М. Пешикан, *Лексикон срјскословенској шћамјарсјтва*, Пет векава српског штампарства 1494–1994, Београд 1994, 71–218.
- Плавшић 1959:** Л. Плавшић, *Срјске шћамјарије од краја XV до средине XIX века*, Београд 1959.
- Поповић 1889:** В. С. Поповић, *Сјтаре књије*, Дабро-босански Источник 3 (1889) 12–13, 26–27, 45–46, 62–63.
- Пузовић 2024:** Љ. Пузовић, *Уметносј ране шћамјане књије код Срба*, Верзал: часопис за културну баштину и науку о књизи IV/4 (2024) 21–46.
- Радојичић 1938:** Ђ. Сп. Радојичић, *О шћамјарији Црнојевића*, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938) 133–172.
- Радојичић 1940а:** Ђ. Сп. Радојичић, *Да ли је у XV веку јосјтојала шћамјарија у Подјорици*, Богословје 15 (1940) 13–28.
- Радојичић 1940б:** Ђ. Сп. Радојичић, *Поводом једној чланка о сјтарим срјским шћамјаријама*, Српски књижевни гласник 60 (1940) 211–218.
- Радојичић 1940в:** Ђ. Сп. Радојичић, *Први срјски дуквар (шћамјан у Венецији 20 маја 1597 јод.) I: Истјориски јодаци*, *Učitelj: Pedagoško-socijalni časopis* XX/9–10 (1939–1940) 605–609.
- Радојичић 1950:** Ђ. Сп. Радојичић, *Каракјтер и јлавни моменји из јрошлосји сјтарих срјских шћамјарија (XV–XVII века)*, Историски записи III/6 (1950) 255–270.
- Радојичић 1953:** Ђ. Сп. Радојичић, *Година шћамјана Милешевској ћребника*, *Истјориски зайиси*, VI/9 (1953): 510–511.
- Радошевић 2001:** Н. Радошевић, *Хронолошки и козмојрафски чланци у Зборнику број 49 манасјира Никољца*, Словенско средњовековно наслеђе: Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу, Београд 2001, 521–539.
- Руварац 1888:** И. Руварац, *О јећким јайиријарсима од Макарија до Арсенија III. (1557–1690.)*, Задар 1888.

Руварац 1894: И. Руварац, *Камичици – њрилошци за друји зетски дом*, Просвјета: лист за цркву, школу и поуку II/8–10, 12 (1893–1894) 421–425, 475–479, 530–540, 645–657.

Сахаровъ 1849: И. Сахаровъ, *Обозрѣніе славяно-русской библиографіи. Томъ Первый: Книга вторая*, Санктпетербургъ 1849.

Синдик 1996: Н. Р. Синдик, *Издавачи, шћамѣари, ѣрейисивачи*, Цетиње 1996.

Сковран 1977: А. Сковран, *Војвода Божидаг Вуковић – Dionisio della Vecchia, іа-сћалд Брајсћива св. Ђорђа ірчкој у Венецији*, Зограф: часопис за средњовековну уметност 7 (1977) 78–85.

Стаматовић 1832: П. Стаматовић, *Божидаровъ Псалтирь*, Сербскій Лѣтописъ VIII/28 (1832) 125–127.

Станковић 2008: Р. Станковић, *Филијранолошки опис јоражданских књија*, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд 2008, 309–333.

Станојевић 1894: С. Станојевић, *Прилошци дидлиоірафији срдуља*, Годишњица Николе Чупића 14 (1894) 360–384.

Станојевић 1928: С. Станојевић, *Сћудије о срјској дидломаћици: XVII даћи-рање*, Глас СКА 132 (1928) 27–57.

Степановъ 1917: Н. В. Степановъ, *Календарно-хронологическій справочникъ: Пособіе при рѣшеніи лѣтописныхъ задачъ на время*, Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ 260 (1917) 1–308.

Стојановић 1901: Љ. Стојановић, *Кайјалоі рукојиса и сћарих шћамѣаних књија: Здирка Срјске краљевске академије*, Београд 1901.

Стојановић 1902а: Љ. Стојановић, *Сћаре срјске шћамѣарије*, Српски књижевни гласник 7 (1902) 189–196, 282–289, 366–372, 444–458.

Стојановић 1902б: Љ. Стојановић, *Сћари срјски зайиси и наћййиси*, I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа I/1, Београд 1902.

Стојановић 1903а: Љ. Стојановић, *Прилози ка дидлиоірафији сћарих срјских шћамѣаних књија*, Глас СКА 66 (1903) 1–24.

Стојановић 1903б: Љ. Стојановић, *Кайјалоі Народне дидлиоіеке у Беоіраду, IV: Рукојиси и сћаре шћамѣане књије*, Београд 1903.

Стојановић 1908: Љ. Стојановић, *Александријска ера у сћарој срјској хронолоіји*, Сборникъ статей посвященныхъ почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому, 2. Санктпетербургъ 1908, 828–835.

Стојановић 1923: Љ. Стојановић, *Сћари срјски зайиси и наћййиси*, IV, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I/10, Београд 1923.

Стојановић 1926: Љ. Стојановић, *Сћари срјски зайиси и наћййиси*, VI, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I/14, Београд 1926.

- 48

- Andolfo 2019:** A. Andolfo, *Words and Swords: The Liturgical Printed Books for the Serbs through the 15th and 16th Centuries*, Słowiańszczyzna wielowyznaniowa w dawnych wiekach, Kraków 2019, 55–72.
- Cappelli 2012:** A. Cappelli, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo: Dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni*, Milan 2012.
- Dobrowsky 1822:** J. Dobrowsky, *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, quae quum apud Russos, Serbos aliosque ritus graeci, tum apud Dalmatas glagolitas ritus latini Slavos in libris sacris obtinet*, Vindobona 1822.
- Grumel 1958:** V. Grumel, *Traité d'études byzantines, I : La chronologie*, Paris 1958.
- Kukuljević-Sakcinski 1851:** I. Kukuljević-Sakcinski, *Tiskari jugoslavenski XV. i XVI. vjeka*, Arkiv za povēstnicu jugoslavensku 1 (1851) 121–155.
- Lazić 2018:** M. A. Lazić, *Venice and Editions of Early Serbian Printed Books*, Θησαυρίσματα: Thesaurismata 48 (2018) 161–192.
- Mavroidi 1983:** F. Mavroidi, *I Serbi e la confraternita Greca di Venezia*, Balkan Studies XXIV/2 (1983) 511–529.
- Mitric 2012:** O. Mitric, *The First Slavonic Book Printed by Božidar Vuković in Venice from the Collections of the Dragomirna Monastery (Bukovina, Romania)*, The Slavonic and East European Review 90/3 (2012) 482–488.
- Naumow 2016:** A. Naumow, *Kwestie teologiczne w przedmowach i posłowiach wydań Božidara Vukovicia*, Latopisy Akademii Supraskiej 7 (2016) 37–49.
- Nemirovskij 2001:** E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band IV: Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig: Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden-Baden 2001.
- Nothaft 2012:** P. E. Nothaft, *Dating the Passion: The Life of Jesus and the Emergence of Scientific Chronology (200–1600)*, Leiden-Boston 2012.
- Pelusi 2000:** S. Pelusi, *Horologium. Venezia, Božidar Vuković, 1520*, Le civiltà del libro e la stampa a Venezia: Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento, Padova 2000, 155–156.
- Pelusi 2018:** S. Pelusi, *Edizioni in cirillico dei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana*, Црквене цѣуyује 15 (2018) 117–158.
- Petrov 2021:** I. N. Petrov, *The development of the Bulgarian literary language: From incunabula to first grammars, late fifteenth – early seventeenth century*, Lanham 2021.
- Pozza 2003:** M. Pozza, *Gli usi cronologici nei più antichi documenti veneziani (secoli IX–XI)*, Studi in memoria di Giorgio Costamagna, Genova 2003, 801–848.
- Ratkoš 1966:** P. Ratkoš, *L'ère d'Antioche et l'ère de Constantinople dans quelques ouvrages vieux slaves*, Byzantinoslavica 27 (1966) 350–357.
- Schafarik 1843:** P. J. Schafarik, *Ueber altslawische, namentlich kyrillische Druckereien in den südslawischen und den benachbarten Ländern, Serbien, Bosnien, Herzegowina*,

Montenegro, Venedig, in der Walachei und in Siebenbürgen, Serapeum: Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur 4 (1843) 321–332.

Schaffarik 1826: P. J. Schaffarik, *Geschichte der slawischen sprache und literatur nach allen mundarten*, Ofen 1826.

Schaffarik 1829: P. J. Schaffarik, *Uebersicht der slowenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des funfzehnten bis zum Anfange des siebzehnten Jahrhunderts in Venedig, Serbien, Walachien und Siebenbürgen in Druck erschienen sind*, Jahrbücher der Literatur: Anzeige-Blat für Wissenschaft und Kunst 48 (1829) 1–35.

Schaffarik 1833: P. J. Schaffarik, *Serbische Lesekörner, oder historisch-kritische beleuchtung der serbischen mundart*, Pesth 1833.

Sokolová 1997: F. Sokolová, *Cyrilské a hlaholské staré tisky v českých knihovnách: Katalog*, Praha 1997.

Stipišić 1985: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: Latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, Zagreb 1985.

Šafařík 1842: P. J. Šafařík, *O staroslowanských, gmenowitě cyrilských tiskárnách w gihoslowanských zemjch a kraginách přjležjcjch, totiž w Srbsku, Bosně, Hercegowině, Černéhoře, Benátkách, Walachii a Sedmihradsku, we stoletj XV, XVI a XVII*, Časopis Českého museum 16 (1842) 93–107.

Šafařík 1865: P. J. Šafařík, *Geschichte der südslawischen literatur. III. Das serbische schriftthum: Geschichte der serbischen literatur*, Prag 1865.

Πάρδος 1979: Α. Πάρδος, *Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498–1530): Α'. Αντρες, Θησαυρίσματα: Thesaurismata* 16 (1979) 294–386.

Πάρδος 1994: Α. Πάρδος, *Κωνσταντίνος Παλαιόκαπας, ο πρώτος επιμελητής των εκδόσεων Κουνάδη. Η διαθήκη του και τά ορθόδοξα λειτουργικά βιβλία (1521), Ροδωνία (Ρέθυμνο)* 2 (1994) 425–435.

THE CHRONOLOGY OF PALEOTYPES
FROM THE FIRST PUBLISHING CYCLE OF BOŽIDAR VUKOVIĆ

MIROSLAV A. LAZIĆ

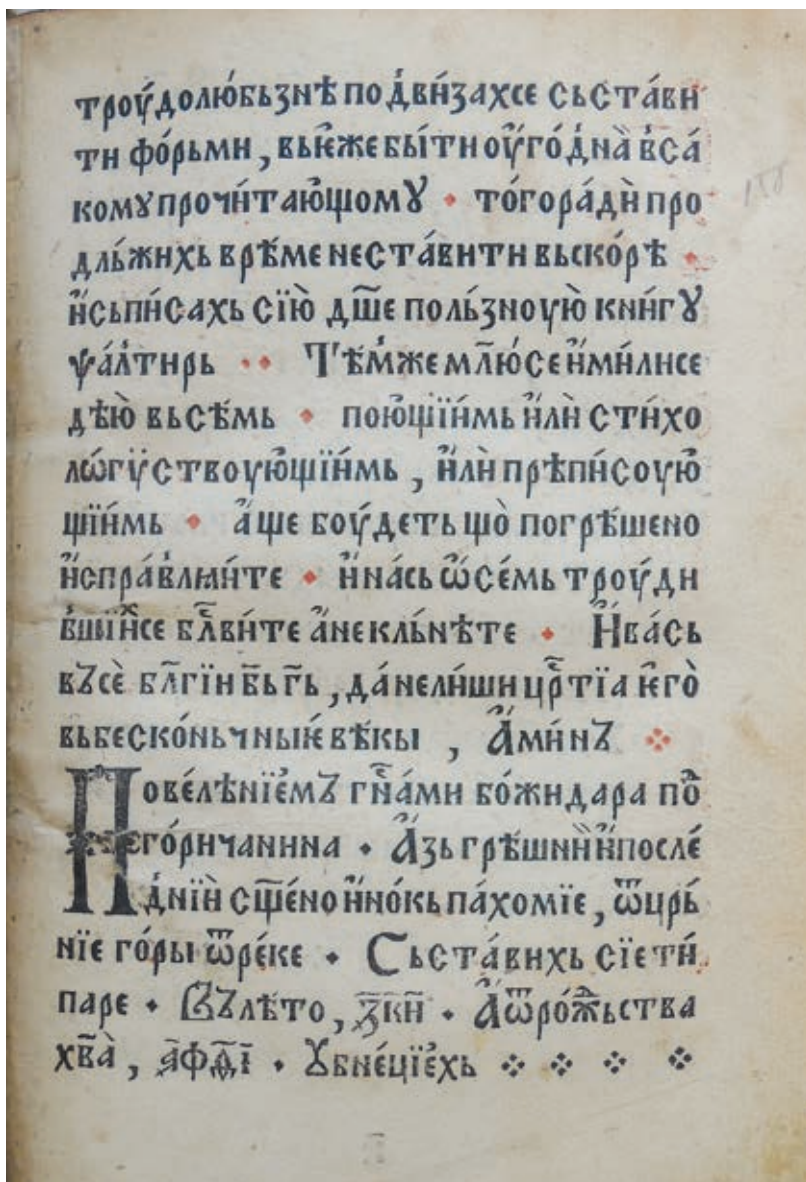
The chronology of the paleotypes from the first publishing cycle of Božidar Vuković (Dionisio della Vecchia) – a prominent merchant, one of the leaders of the Greek confraternity in Venice (Scuola dei Greci), an intelligence operative, and a would-be Serbian despot – is a complex matter due to inconsistencies in the chronological elements in the colophons of his books. A particularly baffling matter is the differences in calculating years by the Era of the World calendar or the Christian calendar, starting from Christ's birth.

The paper looks into the use of various styles for marking years of the Era of the World, primarily the Creation Era of Constantinople and the Ides of March era, as well as the variants of reckoning time starting from Christ's birth. It examines the *consular* (where a new year begins on 1st January), *more veneto* (1st March), and the *Annunciation* (25th March) styles, which were used in various parts of the Christian world. In addition to basic chronological markings, the paper explores secondary chronological elements – epacts, golden numbers, solar cycles, lunar cycles, and indictions, as well as their relationships, which played a prominent role in dating these books.

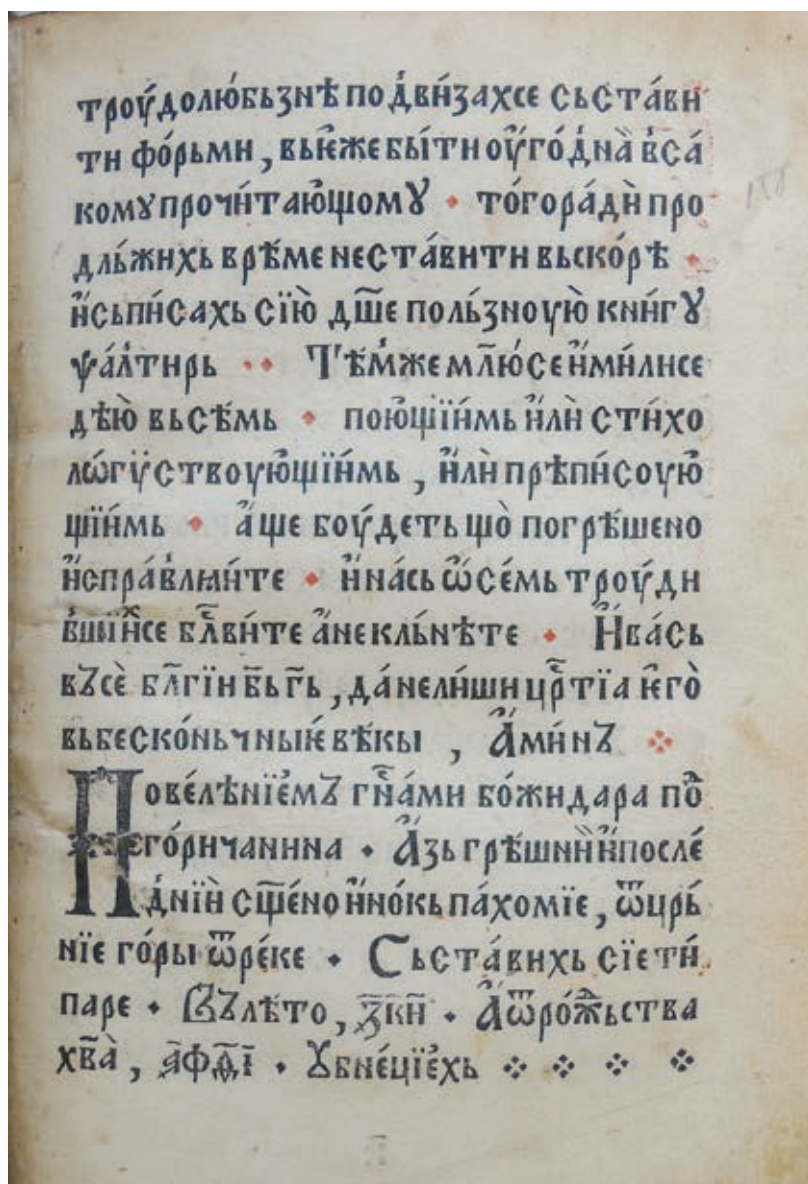
Besides exploring various chronological systems, the paper analyses the typographic and graphic distinctive characteristics of Vuković's paleotypes, including the chosen script, ornamentation, and printing technique, all of which provide additional indications on the time and context of the creation of his publications.

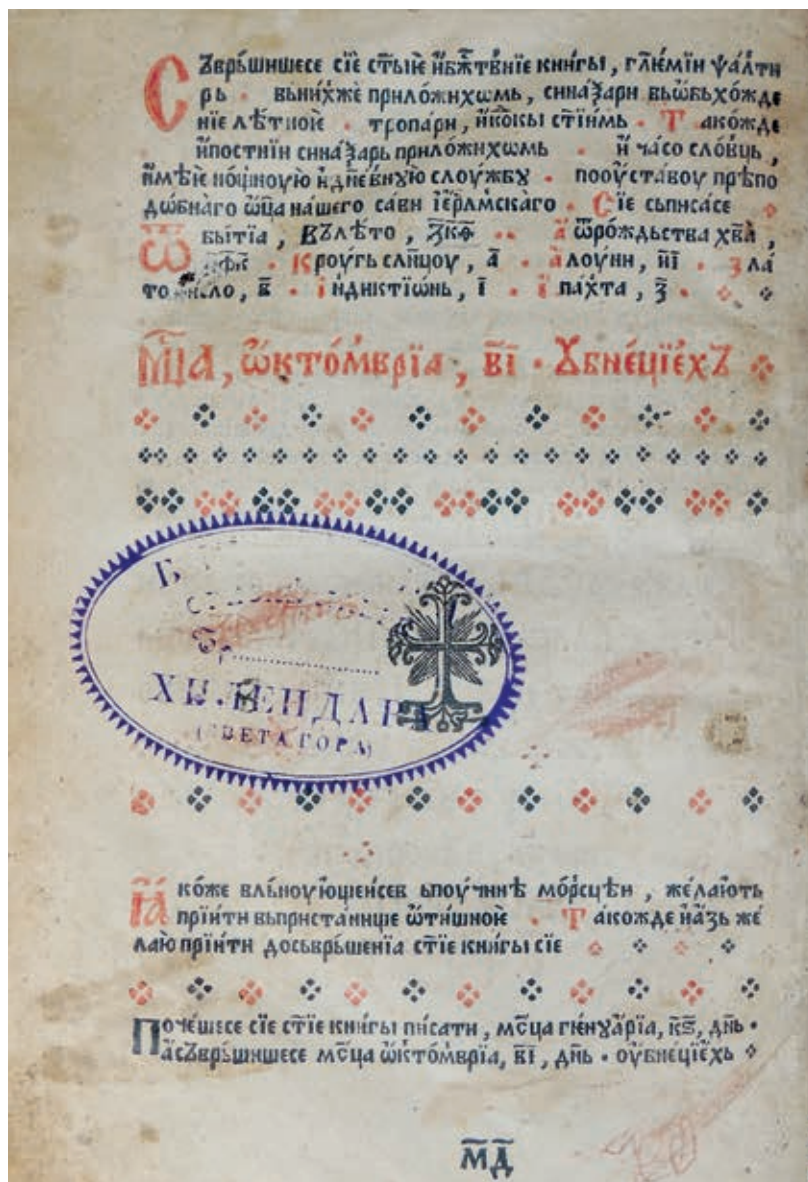
Following a comprehensive analysis, the paper argues that Vuković's first editions were likely published in 1520–1521. The preparation and production of the letters (type set) and other typographic elements seem to have begun in the autumn of 1519, with the printing of the first part of the *Psalter* completed on 7th April 1520. Three months later, he published the *Hieratikon* (7th July 1520) before moving on to the second part of the *Psalter* (*Posledovanje/Appendices*), which was completed on 12th October 1520. By 6th March 1521, Vuković published the *Prayer Book*, completing his first publishing cycle.

Keywords: Božidar Vuković (Dionisio della Vecchia), chronology, dating, colophon, paleotype, publishing, early Serbian printing, liturgical books, Venice

Сл. 1. Хронолошки подаци из првог поговора Псалѣира, Хил. 23, л. 160а

Сл. 2. Хронолошки подаци из првог поговора *Псалтира*, Хил. 23, л. 160б

Сл. 3. Хронолошки подаци из првог поговора Псалїиїра (послед.), Хил. 23, л. 352б

БЖІА БОЖІ ДАРА, НЗЛОЖНВШАГО ТНПАРН
СІЕ. АПНСАВШАГО БЛВНТЕ АНЕКЛЫНЕТЕ.
ДА НВН ОУЛЧНТЕ. ПРТЕ БЛВЕНЫ ЦЦА
МОЕ, НАСЛБДХНТЕ ОУГОТОВАННОЕ ВАМЬ
ЦРТВІЕ. ЕГОЖЕ ВХДНВСЕ НАМЬ ОУЛЧН
ТН. СЛАВЕЩЕ ЦЦА НСНА НСТГОДХА.
НННННПРНО НВКВКН КЕКЦАМННЗ ❖❖

Съврѣшншесе сїе вѣтъвныѣ кнѣгы
мѣрїе • вѣнїже приложнхѡ, ѡпѣ
стѣ, нѣвзгланїа вѣрїа, нѡутрѣнїа •
мѣтвнїже лїнїе, нѣразлїчїе напотрѣх •
ѣѡлїа стрѣнаже, нѣвскрѣнїа • наплы,
їѣѡлїа • пражнїкѡ гѣоскїн, нѣнарѡчн
тїнмь сѣтїмь • ѡмѣца сѣ, домѣца
ѣвгѣста • наплн їѣѡлїа, вѣлнкыѣ,
м, це • Сїе съврѣшнсе • Вѣлѣ, зїкн •
ѣѡрѡжыства хѣа, ѣфѣї • крѣгї слнцх,
кн • алѣнн, зї • їндїктїѡ, ѣ • епѣхѣта,
с • мѣца їѡлїа, з, днѣ • оуѣнеціѣ ❖❖

~
A

The image shows a manuscript page with a decorative header and a large table. The header includes a sun and moon illustration with the text "СЛѢ" and "НЦО". The table is a Paschal table (Paskhalna tablitsa) used for determining the date of Easter. It consists of 12 columns and 12 rows. The columns are labeled with the letters of the Cyrillic alphabet: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, К, Л, М. The rows are labeled with the letters of the Cyrillic alphabet: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, К, Л, М. The table contains various numbers and letters, including the word "Пасхална" (Paschal) and "Таблица" (Table). The text is written in Cyrillic script.

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
Пасхална	Таблица	Пасхална	Таблица	Пасхална	Таблица	Пасхална	Таблица	Пасхална	Таблица	Пасхална	Таблица
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К	Л	М

Сл. 6. Пасхална таблица, *Октоих и египтасник* Божидара Вуковића, Хил. 35, л. 160б

Сл. 7. и 8. Виѣта из Псалтири с ѡслоговањем (Хил. 23, 301а) и Молиѣвеника (УБ, Р 300б, л. 64б)

О КНИГАХ И КНИЖНИКАХ КРУГА АРХИМАНДРИТА ТРОИЦКОГО МОНАСТЫРЯ В СЛУЦКЕ ИОСИФА (БОЛГАРИНОВИЧА)

Жанна Леонидовна Левшина*

Аннотация: В Отделе рукописей Российской национальной библиотеки хранятся два Сборника (Q.I.1410 и Погод. 967), связанные со Слуцким Троицким монастырем и его архимандритом Иосифом (Болгариновичем), занимавшим эту должность в период с 1487 по 1494 г. О существовании в обители библиотеки известно из Описи 1494 г., которая была составлена при передаче Иосифом монастырского имущества и отбытии на Смоленскую кафедру. Статья посвящена отождествлению двух почерков, представленных в Сборниках, и возможности соотнесения этих рукописей с названиями книг, фигурирующими в Описи; также ставится вопрос о месте создания Сборников.

Ключевые слова: Слуцк, Свято-Троицкий монастырь, архимандрит Иосиф (Болгаринович), монастырская библиотека, Опись 1494 г., рукописи, конволют, писцы, почерки

Будущий митрополит Киевский Иосиф I (Болгаринович)¹ в течение нескольких лет возглавлял Слуцкий² Свято-Троицкий монастырь, именуемый также Тройчанским по названию предместья, в котором он располагался. Впервые как настоятель этой обители он упоминается

* Жанна Леонидовна Левшина, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург; zhanna.leo.lev@gmail.com; leo_lev@mail.ru

¹ См. о нем: Флоря 2011а, 620–621. Неоднократно отмечалось, что этого Иосифа исследователи смешивают с митрополитом Иосифом II (Солтаном); см., например: Чистякова 2010, 37, нот. 1.

² Слуцк — город на территории современной Белоруссии; в первой половине XIV в. вошел в состав Великого княжества Литовского; с 1395 г. центр удельного княжества, принадлежавшего кн. Владимиру Ольгердовичу и затем его потомкам князьям Олельковичам (до 1612 г.); в 1441 г. получил Магдебургское право на самоуправление.

в 1487 г.³ Вероятно, в начале 1494 г.⁴ он занял Смоленскую кафедру, поскольку так датируется передаточная опись монастырского имущества служкой княгине Анне⁵. Затем, по данным белорусско-литовских летописей, 30 мая 1498 г. великий князь литовский Александр Ягеллончик епископу Иосифу «даде митрополию» Киевскую⁶. «Однако, — как пишет Б. Н. Флоря, — по-видимому, митрополичий стол Иосиф занял ранее этого формального акта», а именно — после смерти предшественника, митрополита Макария, который был убит татарами 1 мая 1497 г.⁷ Интронизация же митрополита Иосифа состоялась после получения ставленной грамоты от патриарха Константинопольского Иоакима I — 10 мая 1500 г.⁸ Но на этом посту Иосиф Болгаринович пробыл недолго и скончался ок. 1501 г., поскольку, по свидетельству летописей, и в частности Лицевого летописного свода, он был возведен на митрополичью кафедру уже будучи «нездрав» и скончался, пробыв в этом сани «едино лето» (РНБ. F.IV.232. Л. 585 об.)⁹.

Троицкий монастырь, игуменом которого являлся Иосиф Болгаринович, был основан не позднее 1445 г. (так датируется первое упоминание о нем, хотя есть версии и более раннего его существования)¹⁰. В какое бы время ни была построена обитель, очевидно, что с момента возникновения она должна была обзаводиться книгами для богослужения и келейного чтения. Достоверные сведения о существовании в ней библиотеки относятся к началу 1494 г., когда была составлена «Опись Слуцкого Троицкого монастыря архимандрита Иосифа, нареченного епископа Смоленского, при сдаче его имущества» служкой княгине Анне Олелькович, сохранившаяся в виде черновика. Документ был опубликован в первом томе «Актów, относящихся к истории

³ Дата находится в записи на рукописи РНБ. Q.I.1410 (л. 116 об.), о которой пойдет речь далее.

⁴ В жалованной грамоте служкой княгини Анны от 31 мая 1492 г. архимандритом монастыря назван Макарий (АЗР, 113–114, № 99). А в правой грамоте служкой княгини Анны, датирующейся 1493–1494 гг., архимандритом монастыря вновь называется Иосиф (АЮЗР, 296–297, № 232).

⁵ АЗР, 136–137, № 115.

⁶ ПСРЛ 1980, 125.

⁷ Флоря 2011а, 620; ПСРЛ 1980, 124–125.

⁸ ПСРЛ 1980, 125.

⁹ ПСРЛ 1859, 238–239.

¹⁰ Серно-Соловьевич 1896, 9–10; Глебов 1904, 75; Шкляревский, Титковский 2021, 378; и др.

России» в 1863 г.¹¹, а перечень книг из него был воспроизведен также в монографии Н. В. Николаева 2009 г., где говорится, что опись была составлена для передачи монастырского имущества княгине Анне будущим епископом Смоленским архимандритом Иосифом (Солтаном)¹². Однако епископ, а впоследствии митрополит Киевский и Галицкий Иосиф II (Солтан) стал владыкой Смоленским позднее, уже в начале XVI в., и о его архимандритстве в Слуцком Троицком монастыре в 90-е гг. XV в. достоверных сведений не выявлено¹³. Кроме того, в случае отождествления составителя (заказчика) Описи с Иосифом II получается, что Иосиф Болгаринovich занимал епископскую кафедру только в течение двух лет, а его статус в последующие годы, вплоть до 1497/1498 г., становится загадкой. Поэтому документ 1494 г. следует атрибутировать будущему епископу и митрополиту Иосифу I (Болгаринovichу).

В Описи в общей сложности содержатся именованія 45 книг, разделенные на два перечня. Один вводится кратким сочетанием «А книг», другой — более пространной фразой «А старых речей церковных». Этот факт имеет принципиальное значение для реконструкции древнейшей части Тройчанской библиотеки. Как следует из вводной части документа 1494 г. и как на этом основании справедливо отметил Н. В. Николаев, первый перечень (из 19 пунктов) составляют книги, которые «прибавились» в библиотеке за период архимандритства Иосифа, т. е. это рукописи, созданные в самой обители или заказанные в других книгописных центрах и приобретенные монастырем в данное время (следовательно, хотя бы какая-то их часть должна датироваться второй половиной 80-х гг. XV столетия – 1494 г.). Во второй перечень включены книги, принадлежавшие обители в более ранний период, до настоятельства Иосифа Болгаринovichа, а значит, все они более

¹¹ См. примеч. 5. Судя по данным, приведенным в издании, оригинал документа должен храниться в Российском государственном историческом архиве в ф. 823 (Канцелярия митрополитов греко-униатских церквей), но в современных описях этого фонда, размещенных на сайте Архива, нами он не обнаружен (URL: <https://fgurgia.ru/type/stocks> (дата обращения: 30.11.2024)).

В справочнике 1963 г. местом хранения Описи называется Центральный государственный исторический архив БССР в Минске (Справочник-указатель 1963, 214, № 1890); в настоящее время — Национальный исторический архив Беларуси.

¹² Нікалаеў 2009, 67.

¹³ См. о нем: Флоря 2011б, 14–18.

древние и должны быть созданы до второй половины 80-х гг. XV в. (до 1487 г.?). При этом важным является вопрос о том, где именно создавались и заказывались для обители рукописные кодексы.

Представим еще раз список книг, перечисленных в Описи 1494 г., указав в скобках их предполагаемые современные научные названия:

А книг:	А СТАРЫХ РЕЧЕЙ ЦЕРКОВНЫХ:
1. Правила великие (Кормчая?)	20–31. Миней 12 (Минеи служебные, 12 томов, в каждом один месяц)
2. Устав (Устав Иерусалимский?)	32–33. Триоди две (Триоди постная и цветная)
3. Соборник постный (Торжественник постный? Златоуст постный?)	34–35. Евангелия 2 тетры (Евангелия тетр)
4. Соборник годовой (Торжественник минейный? Златоуст годовой?)	36–37. Прелоги два (Прологи, 2 тома, в каждом половина года)
5. Соборник Жития святых (Сборник житий? Минея четья?)	38. Евангелие толковое четье (Евангелие толковое, Учительное Евангелие)
6. Зморагд (Измарагд)	39. Книжка Лествица (Лествица Иоанна Синайского)
7–8. Потребники два (Требники)	40. Симеон Новый Богослов (Слова Симеона Нового Богослова)
9–11. Служебники три (Служебники)	41. Апостол тетр (Апостол четий)
12. Дорофей (Поучения Аввы Дорофея)	42. А другой апракос (Апостол апракос)
13. Ефрем (Паренесис Ефрема Сирина)	43. Устав (Устав Иерусалимский?)
14. Никон (Пандекты или Тактикон Никона Черногорца)	41. Псалтыря (Псалтырь)
15. Феодор Студит (Поучения Феодора Студита)	45. Патерик Печерский (Киево-Печерский патерик)
16. Апокалипсия (Апокалипсис)	
17. Григорий Синаит (Творения Григория Синаита)	
18. Псалтыря в десь (Псалтырь, 1°)	
19. Часословец (Часослов)	

Как видно из двух перечней, при архимандрите Иосифе монастырь был обеспечен практически полным набором основных литургических и четьих книг. Из певческих отсутствуют, пожалуй, только Октоих и Ирмологий. Репертуар четьих текстов, конечно, не имеет столь отчетливых рамок, как литургических, и мог быть более широким или узким в зависимости от индивидуальных предпочтений

настоятеля, братии или вкладчиков и возможностей приобретения монастырем тех или иных сочинений, но наиболее значимые памятники душеполезного монашеского чтения нашли отражение в Описи архимандрита Иосифа 1494 г.

Характеристики книг в документе слишком кратки, чтобы, не прилагая усилий, уверенно отождествить каждую из них с соответствующими кодексами, находящимися в древлехранилищах. Однако некоторые шаги в этом направлении предпринять возможно, и они делались ранее.

Так, в первом перечне под номером 15 («Феодор Студит»), несомненно, учтена рукопись, ныне хранящаяся в Российской национальной библиотеке под шифром ОСРК. Q.I.1410¹⁴, а точнее — ее первая часть (л. 1–116). Книга поступила в числе 28 рукописей коллекции антиквара-букиниста Павла Петровича Шибанова, купленных им в свою очередь у купца и библиофила Филиппа Осиповича Плигина¹⁵.

Именно в ней и фигурирует в записи 1487 г. как заказчик настоятель Троицкого монастыря в Слуцке Иосиф Болгаринович. Книга представляет собой Сборник (4°, 158 л.), открывающийся Огласительными поучениями Феодора Студита, что обнаруживает соответствие с одной из позиций в Описи 1494 г. На аналоге титульного листа (наличие которого в совокупности с его оформлением — случай исключительный для восточнославянской рукописной традиции данного времени) указана дата начала работы над этой частью рукописи (20 июля 6995 г., т. е. 1487 г.) и воспроизведено начало заголовка первого поучения («о будущем Суде...») (ил. 1). Отметим, что в греческой традиции и в большинстве славяно-русских списков Огласительные поучения Феодора Студита имеют гораздо больший объем; в оригинале они существуют в двух вариантах: Большой Катехизис — он состоит из трех книг, включающих в общей сложности 251 поучение, и Малый — состоящий из 134 текстов. В Сборнике Q.I.1410 представлены под номерами 29 слов: как указано в «Отчете Императорской

¹⁴ Отчет 1912, 78 (достаточно подробное описание, раскрывающее прежде всего содержание, находится на с. 73–79); Нікалаєў 2009, 67. Как «Сборник патристический» рукопись упоминается также в более ранней монографии Н. В. Николаева (Нікалаєў 1993, 90, 224). Электронную копию рукописи см.: URL: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=F54A033C-1F74-4F16-AE45-8EE548653F8D> (дата обращения: 30.11.2024).

¹⁵ Новикова 2021, 142.

Публичной библиотеки»¹⁶, 13 взяты из Малого Оглашения и 16 — из Большого. Но место данной подборки в славяно-русской рукописной традиции памятника, насколько нам известно, еще не определено¹⁷.

После 29 слов, объединенных именем Феодора Студита, начиная с л. 78 в Сборнике помещаются иные сочинения, а именно — апокрифы: Повесть Никифора Каллиста Ксанфопула «о вечерех Христовех» (в восточнославянской рукописной традиции фиксируется с 70-х гг. XV в.¹⁸, т. е. здесь представлен один из старших списков), краткая редакция Никодимова Евангелия (восточнославянские списки XV в. очень редки)¹⁹ и Слово о Житии Богородицы «и животе лет ея» Епифания Монаха, надписанное в Сборнике именем Епифания Кипрского (в таком переводе текст известен у восточных славян с XV в.²⁰). Наличие апокрифов не мешает отождествлению л. 1–116 с позицией 15 в Описи 1494 г., поскольку именование книг в монастырских документах (и не только в них, а даже в инвентарях, составленных позднейшими хранителями государственных учреждений и исследователями) нередко производилось на основании текстов, открывающих кодексы.

По завершении всего этого комплекса, на л. 116 об., располагается выходная запись, актуальная для данной части Сборника (ил. 2, левая половина разворота): «В лето 6996 [1487 г.] написана бысть сия книга повелением господина нашего кир Иосифа Болгориновича, настоателя Святыя Троици, яже у Слуцьку, рукою мно[го]грешнаго именем Антона Семенова сына Челюстикина, смоляннина. Написана бысть месяца декабря в 12 [день], [на память] святого отца нашего чудотворца Спиридона»²¹. Таким образом, первые 116 листов были переписаны в 1487 г. По замечанию Н. В. Николаева, немонашеское имя писца позволяет предположить, что он мог являться послушником обители, либо «наемным работником»²². Добавим к этому, что

¹⁶ Отчет 1912, 77.

¹⁷ См., например, обзор списков, в котором рукопись Q.I.1410 не учтена: Ищенко 1979, 157–171.

¹⁸ Понырко 1989, 209–210.

¹⁹ Н. А. Кобяк называет только один список этого времени: РНБ. Погод. 67 (Кобяк 1987, 121–122).

²⁰ Творогов 1987, 138.

²¹ На этом же листе запись воспроизведена (но не абсолютно точно) еще дважды почерками XVIII в.

²² Нікалаєў 2009, 68 (в подписи к воспроизведению л. 116 об.).

заказ мог выполняться и за пределами монастыря. Во всяком случае, копирование должно было осуществляться там, где было с чего переписывать Оглашения Феодора Студита, а в Тройчанском монастыре, если доверять описи 1494 г., каждая четья книга была представлена только одним экземпляром.

Эта, первая часть Сборника Q.I.1410 написана на одной бумаге, с филигранью «Голова быка под короной и крестом» (ил. 3). Наиболее близкий водяной знак в альбомах филиграней датируется 1478 г.²³, что с учетом залежности бумаги не противоречит датам, указанным на л. 1 и в выходной записи на л. 116 об. Номера тетрадей в этой части отсутствуют, число строк на каждой странице — 26.

Вторая часть рукописи (л. 117–158 об.; см. ил. 2, правая половина разворота) содержит Слово митрополита Киевского и всея Руси Фотия († 1431) на Благовещение Богородицы, по случаю возведения великим князем Витовтом походного храма для воинов в честь Воздвижения Креста²⁴, и так называемый «Хутынский цикл»²⁵: Службу на 6 ноября прп. Варлааму Хутынскому (соединенную со Службой свт. Павлу Исповеднику), Память прп. Варлаама Хутынского (т. е. предваряемое стихом Житие святого с чудесами) и Похвальное слово ему авторства Пахомия Сербя. Каких-либо писцовых или владельческих записей на этих листах Сборника нет. Наличие «Хутынского цикла» в данной рукописи позволяет поставить вопрос о контактах между Слуцким монастырем (т. е. Иосифом Болгариновичем) и новгородскими книжниками, рассмотрение которого является самостоятельной темой исследования и в настоящее время затруднительно вследствие недостаточности сведений²⁶.

Во второй части на одной странице располагаются 22 строки текста. На нижних полях листов сохранились выполненные писцом номера тетрадей буквенной цифирью — с 23 (л. 117 и 124 об.) по 26 (л. 141 и 148 об.). Следовательно, здесь отсутствуют первые

²³ Briquet 1907, № 14606.

²⁴ Изд.: Дополнения 1846, 331–338, № 182.

²⁵ Старший восточнославянский список цикла находится в новгородской Минее служебной на ноябрь РНБ. Соф. 191 (л. 37 об.–74); см.: Карбасова 2016, 57. Список Q.I.1410 в данном исследовании не фигурирует.

²⁶ Обратим внимание, что заключительная часть Летописи Авраамки написана по заказу Иосифа Болгариновича, когда он занимал Смоленскую кафедру, а первая имеет новгородское происхождение (см.: Летопись Авраамки 2018).

22 тетради: если они имели стандартный объем и являлись кватернионами, то утраченная часть должна составлять 176 л. Поскольку на л. 1–116 номера тетрадей не сохранились, то значит, эта часть первоначально имела больший размер листов, которые были подрезаны при их объединении с л. 117–158 под одним переплетом, т. е. нумерация тетрадей, сохранившаяся во второй части рукописи, не является продолжением номеров тетрадей первой части. Наличие выходной записи на л. 116 об. также свидетельствует скорее в пользу того, что первая часть Сборника первоначально была самостоятельной и не имела отношения к утраченным 22 тетрадам и текстам на л. 117–158.

Таким образом, рукопись Q.I.1410 можно признать конволютом. Во второй части (втором аллигате) отсутствует не только начало, но имеются и другие значительные лакуны (после л. 148, 154, 158), которые частично восполнены невержированной бумагой машинного производства XIX в. (л. XX–XXXIII). Такие же листы вплетены и перед л. 1 (л. I–XIX). Они имитируют утраченные фрагменты книги и предназначены для увеличения толщины блока до ширины корешка переплета. Эта реставрация была осуществлена, по-видимому, Ф. О. Плигиным или П. П. Шибановым. Но формирование конволюта, скорее всего, произошло ранее XIX столетия.

Темный тон бумаги л. 117, несовпадение пятен от влаги в аллигатах и разная сохранность текстов говорят в пользу самостоятельного бытования второй части конволюта в течение какого-то времени. С другой стороны, в обоих аллигатах есть читательские пометы XVII в., выполненные похожими чернилами и пером. Если они сделаны одной рукой (для категоричного утверждения в рукописи слишком мало палеографического материала, так как одна из помет короткая — «Зри»), то конволют был составлен не позднее указанного столетия, еще на Слутчине. Обращает на себя внимание и неаккуратность стыка между аллигатами (см. ил. 2), промазанного клеем: создается впечатление, что в этом месте было еще какое-то количество листов, впоследствии выпавших.

Следовательно, в Описи книг Слуцкого монастыря под номером 15 фигурирует не весь Сборник Q.I.1410, а лишь первый аллигат. Второй же отождествить с какой-либо книгой из перечня 1494 г. затруднительно прежде всего из-за утраты значительной части тетрадей. Кроме того, поскольку Опись сохранилась лишь в черновом варианте, книга, из которой происходят л. 117–158, могла не найти отражения в документе. И наконец, она могла быть написана несколько позднее

1494 г. Однако в любом случае, эта рукопись должна была какое-то время находиться в обители (что подтверждается анализом почерков) и затем, вместе с Поучениями Феодора Студита (возможно, сначала в своем переплете, а затем под общим), проделать один и тот же путь до Петербурга. Предположительно книги могли покинуть стены монастыря во время его разорения при неоднократных набегах крымских татар в первые десятилетия XVI в.

В «Отчете Императорской Публичной библиотеки» говорится, что Сборник Q.I.1410 написан полууставом нескольких почерков XV и XVI вв.²⁷

Прежде всего, в рукописи нет почерков, однозначно указывающих на XVI столетие. Второй аллигат по водяному знаку бумаги можно отнести приблизительно к тому же времени, что и первый. Это также «Голова быка под короной и крестом», но иная, видимо, достаточно редкая разновидность (ил. 4) — ее аналог в справочниках найти не удалось. Широко знак можно датировать концом XV – началом XVI в. Однако более вероятно, что л. 117–158 относятся к концу 1480-х – началу 1490-х гг., т. е. ко времени настоятельства Иосифа Болгариновича в Троицком монастыре или ко второй половине 1490-х гг.

Точное число книжников, участвовавших в переписывании Сборника, назвать сложно. Как следует из содержания записи на л. 116 об., первый аллигат написан Антоном Семеновым сыном Челюстикиным. Действительно, в этой части преимущественно просматривается письмо одной руки: почерк характеризуется неровностью строк, разнонаправленностью наклона букв, нестабильностью размеров литер, некоторой угловатостью начертаний. Тем не менее на отдельных участках текста наблюдаются графические отличия от основного почерка (ил. 5 и 6). Их можно заметить на л. 25 об. (несколько строк вверху), 76 об., 93 (первые три строки), 95 (три с половиной строки в верхней части), 97 об., 99 об., 105 об., 112 (нижняя половина листа) – 112 об. (первые две строки), 114 об. (верхняя половина листа). В этих вкраплениях буквы, как правило (но не всегда), более крупные и прямые; строки более ровные, хотя иногда изгиб присутствует; появляются иные начертания таких литер, как «земля», «ук», «ферт», и т. д. Принадлежат ли эти строки перу Антона Челюстикина или они написаны другим человеком (другими людьми), однозначно сказать

²⁷ Отчет 1912, 73.

нельзя. Возможно, по крайней мере, в некоторых случаях, они представляют собой «упражнения» одного писца, пробовавшего свои силы в другом, более строгом письме²⁸.

Вторая часть Сборника подобных вопросов не вызывает. Она, определенно, написана одной рукой. Этот полууставный почерк характеризуется рядом ярких индивидуальных особенностей: высокая мачта у «ъ», растянутые по горизонтали петли у «б», «ъ», «ѣ», «ѣ», регулярно встречающиеся засечки на вытянутых хвостах букв (см. ил. 2, правая половина разворота). Но в целом он типологически близок почерку Антона Челюстикина. Многие базовые начертания в обоих аллигатах сходны (или даже идентичны), и связано это не только с хронологической близостью двух частей конволюта.

Несмотря на преобладающую во второй части хутынскую (т. е. новгородскую) тематику, оба аллигата, несомненно, имеют общее региональное происхождение. Надежным аргументом в пользу такого утверждения является тождественность почерка второй части Сборника Q.I.1410 и почерка писца другого Сборника из собрания РНБ — Погод. 967²⁹ (4^о; 229 л.).

Рукопись Погод. 967 написана на бумаге с филигранью «Башня», отождествляющейся со знаком № 100792 (1483 г.) из электронного архива Г. Пиккарда³⁰. Хотя она утратила в процессе бытования свое начало, но имеет любопытнейший состав, включая в себя порядка 30 учительных, толковых и иных текстов, которые ранее не попадали в поле зрения исследователей³¹ и лишь после появления печатного научного описания Сборника³² стали вызывать оправданный интерес,

²⁸ См. также: Корогодина 2023, 60–61.

²⁹ Электронную копию рукописи см.: URL: <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=DC761967-FC6B-4A75-9F99-656D4D1C9ACA> (дата обращения: 30.11.2024).

³⁰ URL: <https://www.piccard-online.de/detailansicht.php?klassi=003.002.002.001&ordnr=100792&sprache=> (дата обращения: 28.11.2024). Отождествление принадлежит М. А. Шибаеву (Левшина и др. 2020, 35).

³¹ Более подробная характеристика содержания рукописи была представлена нами в рамках доклада на XXX научных чтениях «Книжные редкости Российской национальной библиотеки» 18 ноября 2020 г. (URL: https://nlr.ru/nlr_visit/RA3742/chteniya-Knizhnye-redkosti (дата обращения: 30.11.2024)).

³² Левшина и др. 2020, 35–42 (описание выполнено М. А. Шибаевым; прочтение выходной записи осуществлено автором настоящей статьи, как и написание раздела «Дополнительные сведения»).

который, несомненно, в ближайшее время выльется в научные публикации. Также обращает на себя внимание большое количество разновременных и разнообразных по своему наполнению записей на листах этой рукописи, в том числе владельческих, позволяющих проследить путь Сборника от места создания до Императорской Публичной библиотеки³³. Среди них главной для локализации книги, безусловно, является та, что находится на л. 229. Запись выполнена полууставным почерком и основательно зачеркнута густыми чернилами. Тем не менее нам удалось ее разобрать. Запись гласит: «Написана бысть книга сия повелениемъ архимандрита Иосифа, обители Святыя Троица иже у Слуцку, Булгариновича». Год написания Сборника здесь не указан, но поскольку период настоятельства Иосифа Болгариновича в Троицком монастыре (1487–1494) не противоречит датировке Сборника по филиграммам, то сведения, приведенные в записи, следует признать достоверными и датировать рукопись указанным промежутком.

Тождественность почерка погодинской рукописи и почерка анонимного книжника, переписавшего второй аллигат Сборника Q.I.1410, заметна не только в основном тексте, выполненном обычными чернилами, но и в декоративном письме киноварных заголовков, где особенно выделяются выгнутые мачты букв «В» и «Р» с очень маленькой верхней петлей и каплеобразные (имеющие лишь одну точку крепления к мачте) петли буквы «А» (ср.: ил. 2 (правая половина разворота) и 7; ил. 8 и 9).

С другой стороны, большое сходство демонстрируют инициалы (прежде всего орнаментированные отростками, крупными точками и штрихами) в Сборнике Погод. 967, принадлежащем перу анонимного книжника, и в первом аллигате конволюта Q.I.1410, написанном Антоном Челюстикиным (ил. 10). В погодинской рукописи представлена преимущественно литера «В», а в рукописи из ОСРК — «Б». Несмотря на это, в некоторых случаях формы петель, конфигурация и направления лепестков и завитков у инициалов почти одинаковы. Если сами по себе растительные отростки не уникальны для любой из кириллических

³³ Слуцк, Свято-Троицкий монастырь — Елецкий Успенский монастырь в Чернигове, архимандрит Иона — Межигорский Преображенский монастырь неподалеку от Вышгорода — Киево-Печерская лавра, архимандрит Елисей (Плетенецкий) — Николо-Пустынный монастырь в Киеве, ключник Лаврентий — Москва, дом М. П. Погодина (приобрел через Ефима Григорьева) — Санкт-Петербург, Императорская Публичная библиотека (1852 г.). См.: Левшина и др. 2020, 39–41.

традиций и не могут служить основанием для узкой локализации книги или атрибуции писца, то совпадение их форм игнорировать нельзя. Кроме того, в обоих случаях инициалы декорированы «усиками» со «штриховкой», которая встречается более редко, нежели отростки или «усики» с «засечками». В связи с этим вновь встает вопрос о количестве писцов, участвовавших в создании обоих Сборников, и о близости датировок этих рукописей. Разное качество выполнения сходных художественных элементов в инициалах (в погодинском Сборнике они тоньше и выглядят изящнее) все же свидетельствует скорее об использовании разными книжниками одних и тех же образцов, нежели о тождестве декораторов, что в совокупности с содержанием записей и анализом почерков говорит о том, что все переписчики работали в одном месте и в одно время. При этом варианты полуустава, продемонстрированные писцами, типологически сходны, начертания литер чрезвычайно похожи. Также общими приметами письма всех книжников являются невыдержанность (искривление) линий строк и размеров букв, отсутствие строгости (твердости) в движениях пера.

С лингвистической точки зрения все рукописи отражают древнерусский извод старославянского языка, с отдельными чертами «второго южнославянского влияния», однако заметна и разница в соотношении восточно- и южнославянских элементов. Так, в письме Семена Челюстикина (первый аллигат конволюта Q.I.1410) признаки «второго южнославянского влияния» присутствуют регулярно, в том числе, хоть и крайне редко, используется «юс большой». В текстах другого книжника (второй аллигат конволюта Q.I.1410) особенности, характерные для «второго южнославянского влияния», представлены менее регулярно, «юс большой» не употребляется. А в переписанном им же Сборнике Погод. 967 таких признаков еще меньше, но при этом заметно влияние живого, разговорного языка. В частности, наблюдается смешение «у» и «в» в предложениях и приставках (например: л. 3 оу новѣи корчазѣ, л. 5 оузати, л. 4 м(у)дрость без овченіа и т. п.); передача в греческих именах «фиты» (реже — «фи») через сочетание «фв» (реже — «өв») (например: л. 2 и 10 Ксенифвонѣ, л. 3 Антифван, л. 3 об. Пифвагор, л. 11 об. Агафвонѣ, л. 60 Өвара и Фвара и т. п.); пропуск этимологических и вставка неэтимологических согласных (например: «лучи» (лучше), «безну» («бездну»), «постредѣ» и «постреди» (посреди)) и т. п.). Встретились несколько случаев смешения безударных «о» и «а», а также смешения «ѣ» и «и». Все эти особенности выдают

западнорусское происхождение писца. Их отсутствие (или минимальное число) в аллигате из Q.I.1410 объясняется, видимо, более внимательным отношением в этом случае к копированию антиграфа, что, в свою очередь, можно обосновать как желанием заказчика, так и иным назначением текстов этой рукописи, нежели содержащихся в погодинском Сборнике.

Таким образом, второй аллигат конволюта Q.I.1410 написан тем же книжником, что и Сборник Погод. 967, созданный «повелением» архимандрита Троицкого монастыря в Слуцке Иосифа (Болгариновича), как и, в свою очередь, первый аллигат конволюта Q.I.1410, фиксирующийся в описи 1494 г. Именно поэтому рукопись, из которой происходят списки Слова митрополита Фотия и сочинений, посвященных Варлааму Хутынскому, следует отнести не к XVI в., а ко времени настоятельства Иосифа в Слуцком монастыре или ближайшим к этому периоду годам (к рубежу XV и XVI столетий). При этом все три книги должны были находиться в Тройчанской обители хотя бы непродолжительное время.

Тем не менее содержание Сборника Погод. 967 не соответствует даже отдаленно ни одному из названий, фигурирующих в Описи 1494 г. Это заставляет предположить, что либо данная рукопись достаточно быстро покинула стены Слуцкой Свято-Троицкой обители, либо (как и второй аллигат конволюта Q.I.1410) она не вошла в документ по причине его чернового характера.

Что касается локализации обеих частей Сборника Q.I.1410 и Сборника Погод. 967, то, конечно, наиболее вероятным местом их создания является сам Слуцкий монастырь. Однако отсутствие таких сведений в обеих имеющихся в нашем распоряжении выходных записях (где называется только заказчик — Иосиф Болгаринович) не позволяет утверждать это однозначно. Насельники монастыря вполне могли покинуть его стены и отправиться по благословению игумена в другую обитель, где имелся кодекс нужного содержания, чтобы там осуществить копирование. Также выполнение заказа мог осуществлять переписчик, не являвшийся насельником Слуцкого монастыря и вообще монахом и проживавший в отдалении от обители. В связи с этим еще раз обратим внимание на то, что Семен Челюстикин именует себя в записи «смолянником».

Кроме того, известно Евангелие 1501 г., связанное с Тройчанской обителью и имеющее выходную запись с именами заказчика и

писца. Оно написано «повелением архимандрита Аврамия, настоятеля Святыя Живоначалныя Троица Богом спасаемаго града Слуцка», но «рукою многогрешнаго и хужьшаго всех, последняго во иноцех священноинока Антония, прозываемаго Крицкаго, крылошанина Лаврашова монастыря» (РГБ. Шибан. 92. Л. 444 об.), т. е., возможно, не в Тройчанской, а в Лавришевской обители.

Поэтому вопрос о переписывании книг в Слуцком Свято-Троицком монастыре и путях формирования его библиотеки с момента основания обители и до возведения Иосифа Болгариновича на Смоленскую кафедру требует дальнейшего изучения, а его разрешение возможно прежде всего при условии выявления и атрибуции иных кодексов³⁴, нашедших отражение в Описи 1494 г. и не погибших при разорении монастыря в первой четверти XVI в. или позднее.

³⁴ В фондах Отдела рукописей РНБ хранится еще одна рукопись, как минимум бытовавшая в Слуцке: она была вложена в слцкий Преображенский монастырь, о чем свидетельствуют две записи. Это Псалтирь с воследованием РНБ. Мих. F.13. Рукопись относится к тому же времени, что и Сборники, заказанные архимандритом Иосифом (Болгариновичем), но говорить о ее слуцком происхождении и отражении в Описи 1494 г. преждевременно. Исследованию этой Псалтири планируется посвятить отдельную статью. См. также предварительные наблюдения над палеографией рукописи и записей на ней в нашем докладе на Восемнадцатых Загребинских чтениях (23–24 октября 2023 г.) (URL: <https://nlr.ru/manuscripts/RA7616/Vosemnadtsatye-Zagrebinskie-chteniya> (дата обращения: 30.11.2024)).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- Мих. — собрание Н. М. Михайловского (РНБ. Ф. 487)
ОСРК — Основное собрание рукописных книг (РНБ. Ф. 550)
Погод. — собрание М. П. Погодина (РНБ. Ф. 588)
РГБ — Российская государственная библиотека, Москва
РНБ — Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
Шибан.— собрание П. П. Шибанова (РГБ. Ф. 344)

РУКОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ

- РГБ. Шибан. 92
РНБ. Мих. F.13
РНБ. ОСРК. F.IV.232
РНБ. ОСРК. Q.I.1410
РНБ. Погод. 967

ЛИТЕРАТУРА

- АЗР:** *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, Санкт-Петербург 1846, Т. 1, 1340–1506.
- АЮЗР:** *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, Санкт-Петербург 1863, Т. 1, 1361–1598.
- Глебов 1904:** И. Глебов, *Город Слуцк (Исторический очерк)*, Вильна 1904.
- Дополнения 1846:** *Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, Санкт-Петербург 1846, Т. 1.
- Ищенко 1979:** Д. С. Ищенко, *Огласительные поучения Феодора Студита в Византии и у славян*, Византийский временник (1979), 40, 157–171.
- Карбасова 2016:** Т. Б. Карбасова, *Цикл текстов, посвященных Варлааму Хутынский, в Минее Софийского собрания № 191*, Очерки феодальной России. Вып. 19, Москва – Санкт-Петербург 2016, 3–57.
- Кобяк 1987:** Н. А. Кобяк, *Евангелие Никодима*, Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1, Ленинград 1987, 120–123.
- Корогодина 2023:** М. В. Корогодина, *Варьирование почерков в восточнославянских рукописях XV–XVII веков*. А. Е. Жуков, М. В., Корогодина, В. Г. Под-

ковырова. *Рукописная книга в восточнославянских землях. Палеографические очерки и альбом рукописей* БАН. Отв. ред. М. В. Корогодина, Санкт-Петербург 2023. (История письма европейской цивилизации).

Левшина и др. 2020: Ж. Л. Левшина, Е. А. Филонов, Е. Э. Шевченко, М. А. Шибает, *Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог*. Вып. 7. Науч. ред. Ж. Л. Левшина, Санкт-Петербург 2020.

Летопись Авраамки 2018: *Летопись Авраамки*. Сост., предисл. А. Г. Бобров, А. М. Введенский, Н. А. Морозова. Отв. ред. А. В. Майоров. 2-е изд., испр. и доп., Санкт-Петербург 2018. (Полное собрание русских летописей; т. 44).

Нікалаеў 1993: М. В. Нікалаеў, *Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*, Мінск 1993.

Нікалаеў 2009: Нікалаеў М. В., *Гісторыя беларускай кнігі*. Т. 1: Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага, Мінск 2009.

Новикова 2021: О. Л. Новикова, *Купец Филипп Осипович Плигин и его собрание рукописных книг*, Москва – Санкт-Петербург 2021.

Отчет 1912: *Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1905 год*, Санкт-Петербург 1912.

Понырко 1989: Н. В. Понырко, *Повесть Никифора Каллиста о вечерах Христовых*, *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2, ч. 2, Ленинград 1989, 209–210.

ПСРЛ 1859: *Полное собрание русских летописей*. Т. 8: VII. *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*. Санкт Петербург 1859.

ПСРЛ 1980: *Полное собрание русских летописей*. Т. 35. *Летописи белорусско-литовские*, Москва 1980.

Серно-Соловьевич 1896: Ф. Ф. Серно-Соловьевич, *Древнерусский город Слуцк и его святыни. Исторический очерк с шестью гравюрами*, Вильна 1896.

Справочник-указатель 1963: *Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей*. Сост. Н. Ф. Бельчиков, Ю. К. Бегунов, Н. П. Рождественский, Москва – Ленинград 1963.

Творогов 1987: О. В. Творогов, *Житие Богородицы*, *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1, Ленинград 1987, 137–138.

Флоря 2011а: Б. Н. Флоря, *Иосиф (Болгаринович; † ок. 1501), митр. Киевский (Западнорусская митрополия)*, *Православная энциклопедия*. Т. 25, Москва 2011, 620–621.

Флоря 2011б: Б. Н. Флоря, *Иосиф II (Солтан Илья; † кон. 1521 – нач. 1522), митр. Киевский и Галицкий (Западнорусская митрополия)*, *Православная энциклопедия*. Т. 26, Москва 2011, 14–18.

Чистякова 2010: М. Чистякова, *Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени*, Latopisy Akademii Supraskiej 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej. Red. U. Pawluczuk, Białystok 2010, 37–48.

Шкляревский, Титковский 2021: А. Шкляревский, прот. И. А. Титковский, *Слуцкий во имя Святой Троицы мужской монастырь*, Православная энциклопедия. Т. 64, Москва 2021, 378–381.

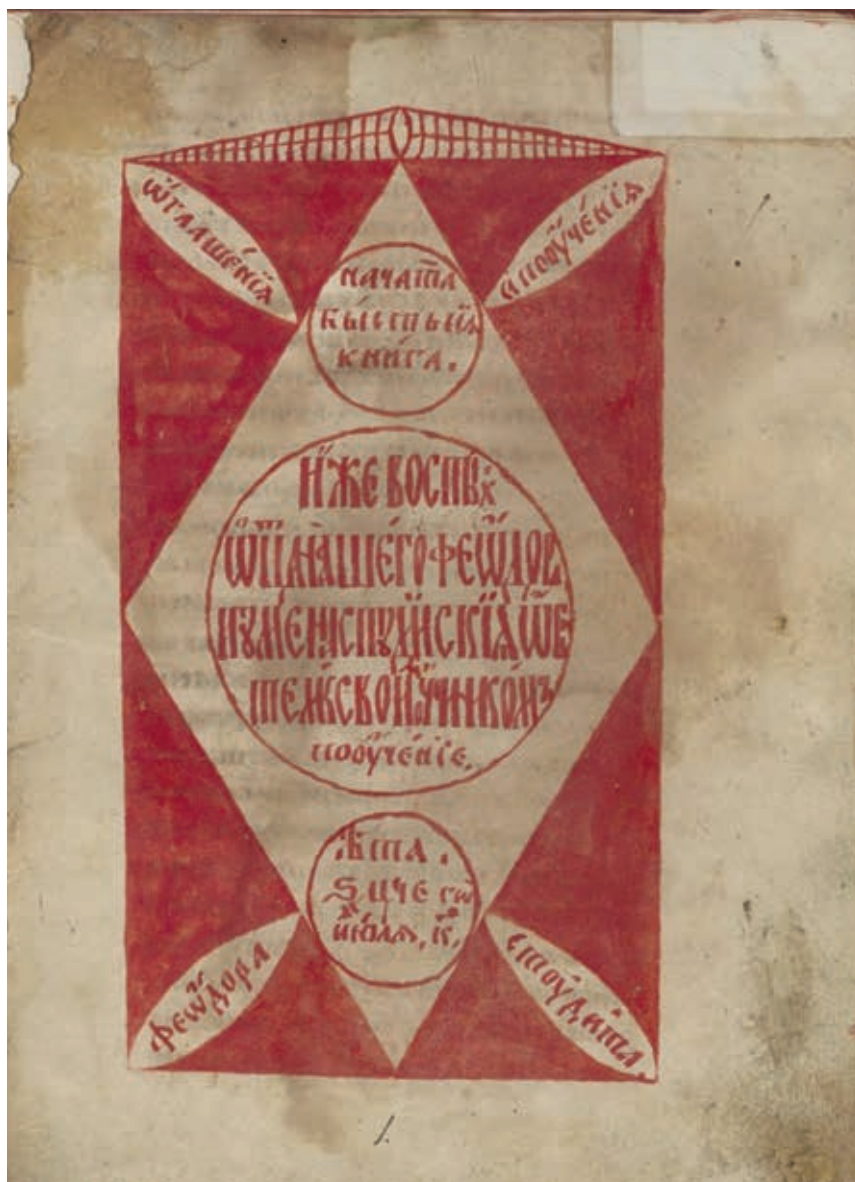
Briquet 1907: C. M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leurs apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Vol. 1–4, Genève 1907.

ABOUT BOOKS AND SCRIBES FROM THE ENVIRONMENT
OF ARCHIMANDRITE OF THE TRINITY MONASTERY IN SLUTSK
JOSEPH (BULGARINOVICH)

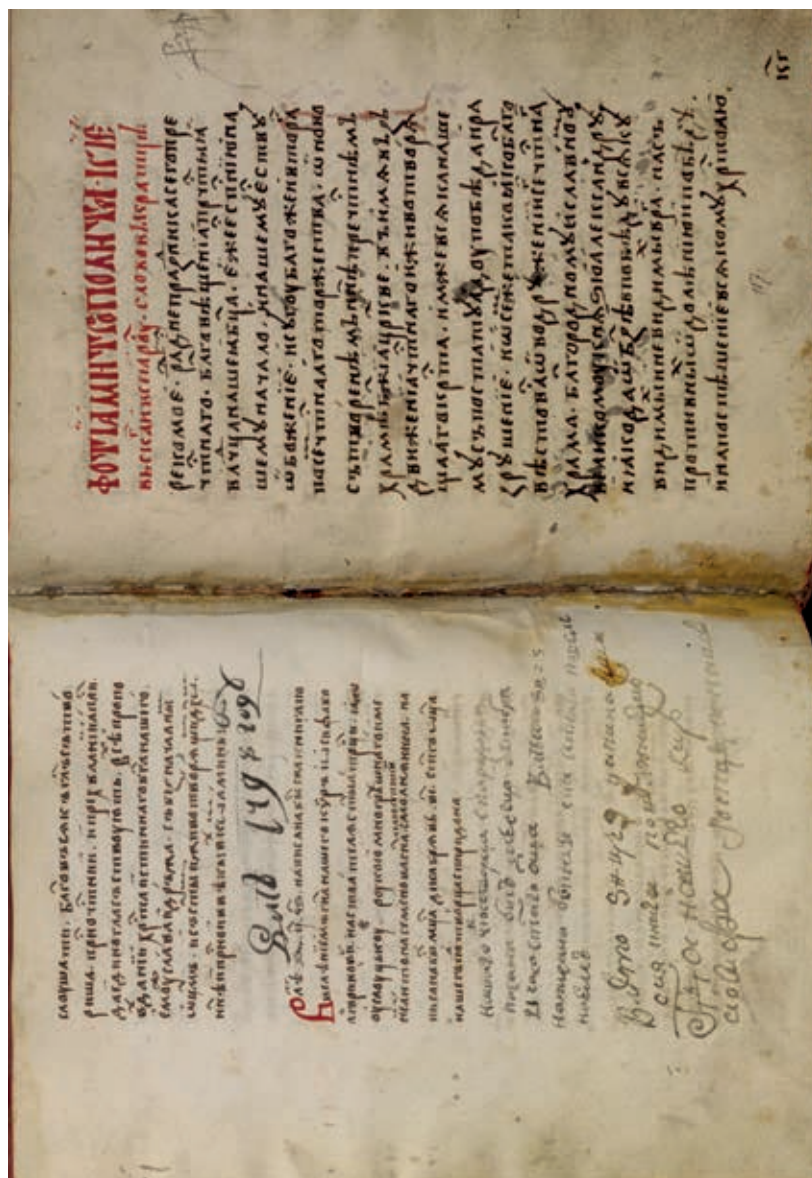
ZHANNA L. LEVSHINA

The Manuscript Department of the National Library of Russia contains two Miscellanies (Q.I.1410 and Pogod. 967) related to the Slutsk Trinity Monastery and its archimandrite Joseph (Bulgarinovich), who held this position from 1487 to 1494. The existence of a library in the monastery is known from the Inventory of 1494, which was compiled when Joseph handed over monastery property and went to the Smolensk cathedra. The article is devoted to the identification of two handwritings presented in the Miscellanies and the possibility of correlating these manuscripts with the titles of the books appearing in the Inventory. The question of the place where the Miscellanies were written is also raised.

Keywords: Slutsk, Holy Trinity monastery, Archimandrite Joseph (Bulgarinovich), monastery library, Inventory of 1494, manuscripts, convolute, scribes, handwritings

Ил. 1. Титульный лист. Сборник-конволют. РНБ. QI.1410. Л. 1

Ил. 2. Стык двух аллигатов. Сборник-конволют. РНБ. Q.I.1410. Л. 116 об.–117

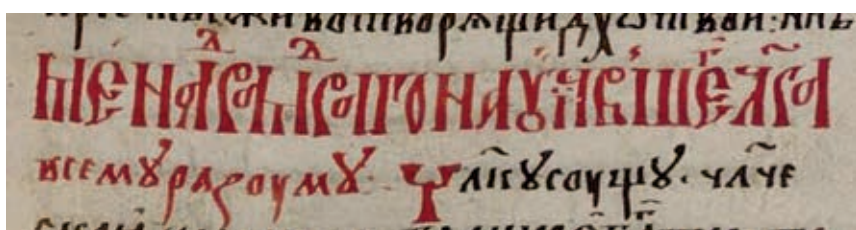
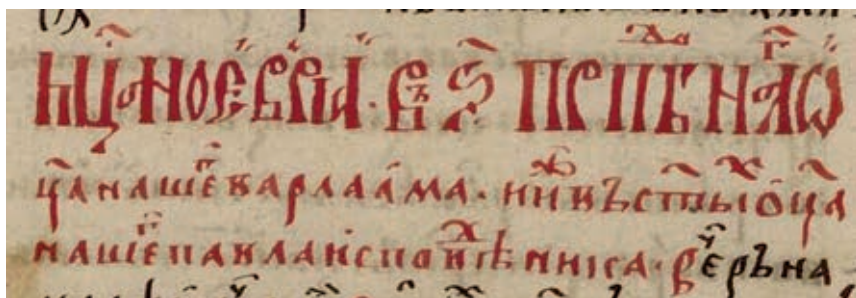
Ил. 3. Филигрань «Голова быка» на бумаге первого аллигата Сборника-конволюта РНБ. Q.I.1410

Ил. 4. Филигрань «Голова быка» на бумаге второго аллигата Сборника-конволюта РНБ. Q1.1410

[illegible]

Ил. 5. Сборник-конволют. РНБ. Q.I.1410. Л. 105 об.

Ил. 8. Образец декоративного письма. Сборник-конволют. РНБ. Q.I.1410. Л. 130 об.
Ил. 9. Образец декоративного письма. Сборник. РНБ. Погод. 967. Л. 152

Ил. 10. Образцы инициалов в Сборнике РНБ. Погод. 967 и первом аллигате Сборника-конволюта РНБ. Q.I.1410

ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА (1538) ИЗ ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У БАРУ

МИЛЕНА МАТИНОВИЋ*

Айспракѝ: У Атеље за конзервацију папира Народног музеја Црне Горе на Цетињу доспио је један примјерак *Празничној минеја* Божидара Вуковића, штампан у Венецији 1538. године. Овај примјерак је риједак будући да садржи илустрације штампане у боји и представља јединствен такав случај на просторима бивших српских земаља уз још један примјерак, који се чува у Манастиру Крка (Сјеверна Далмација). Рад се бави описом књиге и њеном конзервацијом.

Кључне ријечи: Божидар Вуковић, штампар, илустрација у боји, *Празнични минеј*, Дечани, Бар, Венеција

Штампарија Божидара Вуковића и продукција његових издања одавно су предмет научних и стручних изучавања.¹ То су књиге које су биле намијењене за литургијску употребу у Православној цркви. Један од најзахтјевнијих подухвата ове штампарије било је штампање *Празничној минеја* (*Саборника*).

У штампарији Божидара Вуковића одштампано је више стотина примјерака *Празничној минеја*.² Познато је да се до данас сачувало око 220 примјерака. Књига је штампана на различитим материјалима,

* Милена Н. Мартиновић, Народно музеј Црне Горе, Цетиње, 65mmartinovic@gmail.com

¹ О Божидару Вуковићу и његовој продукцији штампаних књига постоји бројна старија и новија литература: Медаковић 1958, 189–195; Немировски 1993, 206–208; Маринковић 1989; Лазић 2013, 49–101; Лазић 2018, 17–39; Немировский 2009–2012, и др. На основу до тада необјављених докумената, детаљну студију о животу, раду и штампарској дјелатности Божидара Вуковића објавио је Мирослав Лазић: Лазић 2022.

² О *Празничном минеју*: Радичевић 1885, 1211–1213, 1241–1244; Грујић 1935, 231–232; Медаковић 1958, 204–207; Радојичић 1950, 354–356; Чурчић 1991, 161–164; Чурчић 2000, 203–206; Pelosi 2018, 117–136. Немировский 1993, 175–176; Грбић

пергаменту и хартији, као и са илустрацијама штампаним у црнобијелој или колорисаној техници.³ За рад на овој књизи Божидар Вуковић је ангажовао Дечанског монаха Мојсија.⁴ Претпоставља се да су послове око штампања обављали два његова помоћника, Теодор и Генадије. Божидар Вуковић је био наручилац књиге и финансијер цијелог подухвата, што је и написао у предговору овог издања. У поговору, настанак књиге описао је монах Мојсије.⁵ Штампање књиге започето је у Дечанима 11. јуна 1536. године, а завршено 19. јануара 1538. у Венецији.

Недавно је у Атеље за конзервацију папира Народног музеја Црне Горе на Цетињу стигао један примјерак *Празничној минеја* из штампарије Божидара Вуковића који је дуго био заборављен и о коме се готово ништа није знало.

Наиме, још давне 1979. године, послје земљотреса који је 16. априла те године погодио Црну Гору, при чему је највише било погођено црногорско приморје, тадашњи предсједник Барске општине, Чедомир Ратковић, заједно са проф. Николом Дамјановићем, пронашао је у Цркви Св. Николе у Старом Бару, на поду цркве, између гомиле оштећених докумената и књига, један примјерак *Празничној минеја*. Књига је 30 година касније, по казивању Чедомира Ратковића, пронађена у Парохијском дому и од тада до данас бивши општински предсједник се упорно залагао за њену конзервацију, јер је претрпјела знатна оштећења од земљотреса. Захваљујући митрополиту црногорско-приморском Јоаникију и пароху барском Слободану Зечевићу, књига је коначно, након више од 50 година, конзервирана у Народном музеју Црне Горе и тако сачувана од даљег пропадања.⁶

Овај примјерак смо детаљно прегледали и установили да је веома риједак, јер садржи илустрације штампане у боји, те заједно са

2022, 69–86; Суботин-Голубовић 2020, 261–277; Наумов 2018, 75–118; Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994, 41–54.

³ Суботин-Голубовић 2020, 263 (са релевантном литературом).

⁴ Која су била задужења монаха Мојсија приликом штампања ове књиге није познато: да ли је био уредник издања, редактор текста или је слагао слова, не може се прецизно утврдити: Суботин-Голубовић 2020, 263.

⁵ Детаљно: Суботин-Голубовић 2020, 264 (са старијом и релевантном литературом).

⁶ Податке о судбини овог примјерка нам је лично испричао бивши предсједник општине Бар Чедомир Ратковић, а посвједочио проф. Никола Дамјановић, који живи у Београду.

примјерком који се чува у Манастиру Крка представља, за сада, једине књиге штампане на овај начин на просторима бивших српских земаља.⁷ Примерак Вуковићевог *Минеја* који је пронађен у Бару штампан је на ручно рађеној хартији високог квалитета, док је примјерак из Манастира Крке штампан на пергаменту.

Књигу смо добили у изузетно лошем стању. Око тридесет листова са почетка и педесетак с краја књиге били су неповезани, прашњави, запрљани воденим мрљама и механичким оштећењима. Највећу штету је претрпио повез, који се састојао од даске пресвучене тамном кожом, од које су само остали фрагменти. Даска је вјероватно од притиска напукла на више мјеста и деформисана. Прије рада на санирању овог примјерка *Празничној минеја* археографски смо га описали.

Опис књиге⁸

Књига је на папиру, броји 424 листа димензија 278 × 187 мм; штампана је двостубачно. Текст је отиснут у двобојној штампи (црна и црвена), са илустрованим представама црквених празника штампаним у боји. Недостају прва два листа; листови су обиљежени *азвједи* бројевима. Од 53 свешчице нијесу све потпуне, а поједини листови су накнадно лијеplени и увезивани. Између треће и четврте свешчице налази се уметнути лог (дупла 24 свешчица из другог штампаног *Празничној минеја* Божидара Вуковића са једноставним црнобијелим дрворезима). Књига је штампана црквенословенским језиком српске редакције, 1536–1538 године. Величина слова варира, те се нешто ситнија налазе на листовима 220, 221, 225 и 232, као у неким другим примјерцима (Дечани И 2, МСПЦ Грујић 275, венецијански примјерак и примјерак из Титела).⁹ Међутим, код примјерка из Бара спорадично се налазе

⁷ Примјер луксузног издања са илустрацијама у боји, штампаног на пергаменту, је-сте примјерак некадашње старе Народне библиотеке у Београду бр. 22, нестао по-слије Првог свјетског рата (данас се налази у Даблину – *The Chester Beatty Library*).

⁸ *Празнични минеј* је археографски описан: Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994, 41–42. Садржај и распоред служби се такође налази у раду Т. Суботин-Голубовић: Суботин-Голубовић 2020, 267–270. У опису књиге износимо само одређене специфичности нашег примјерка, које се односе на извјесне разлике у погледу штампања и историјата у односу на друге познате примјерке.

⁹ Три примјерка је открио Немировски, а четврти Симонета Пелуси у библиотеци Марчана у Венецији, о чему постоје објављени радови Е. Немировског, Л. Чурчића

ситнија слова и у другим дјеловима текста, почев од листа 132 до 424. Оваква врста штампе се појављује уз неке дјелове служби одабраним црквеним празницима. Идентично стање је запажено у још два примјерка *Празничној минеја*: први се налази у збирци штампаних књига Манастира Хиландар бр. 51, а други у колекцији штампаних књига Библиотеке Матице српске.¹⁰ Упоредјујући наш примјерак са дигитализованом копијом примјерка из Библиотеке Матице српске, установили смо да су дјелови текста са ситнијим штампаним словима идентични. Да ли постоји још оваквих примјерака и који је разлог ове појаве, заслуживало би посебну анализу, а самим тим и посебну студију.

Барски примјерак садржи за веће празнике илустровани колорисани дрворез, са представом празника који се тог дана слави. Колорит је разноврстан, заступљени су сви тонови сликарске палете, а највише зелени. На више мјеста изнад текста, кад се ради о значајнијим празницима, налазе се флорални елементи и украсне заставице у зеленим, плавим и смеђим тоновима (нпр. Рођење Христово, Срећење, Стефан Дечански). Недостаје, односно исјечен је колорисани дрворез представе Успења Пресвете Богородице (15. август) и Св. великомученика Георгија (23. април). Такође недостаје украсна заставица с почетка текста Вуковићевог предговора, као и колорисани дрворез везан за службу Св. Симеона Столпника (1. септембар) и украсна заставица са грбом Божидача Вуковића.

У погледу садржаја, књизи недостаје предговор Божидача Вуковића,¹¹ а текст можемо пратити на листу 4а од ријечи: „⟨...⟩мѣ нашнѣмѣ. Къзлюбилъ еси когносноє кѣшнѣє [...]”. Завршава се минејским дијелом.

и С. Пелуси, које у свом раду наводи Т. Суботин-Голубовић: Суботин-Голубовић 2020, 275.

¹⁰ Дјелове текста са ситнијим словима примјерка из Манастира Хиландар бр. 51 детаљно је описала Т. Суботин-Голубовић и том приликом је установила да је истовјетно стање запажено у примјерку који се чува у Библиотеци Матице српске: Суботин-Голубовић 2020, 276. Примјерак који се чува у Библиотеци Матице српске је дигитализован и може се наћи на сајту: Празнични минеј (Саборник) из 1538. године – Дигитална БМС (bms.rs) – сајт више пута посјећен, последњи пут 30. 9. 2024. Поред овог дигитализованог примјерка, у БМС се налазе још 17 примјерака. Неки су потпуни, неки непотпуни, али сви имају општу сигнатуру БМС Р Ср IV: Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994, 41–54.

¹¹ Предговор и поговор из *Празничној минеја* објавио је Љ. Стојановић: Стојановић 1902, 159–163 (бр. 493, 494). Исправку текста и ново читање са преводом на савремени српски језик објавио је М. Лазић: Лазић 2022, 284–298.

Недостају припијела одабраним празницима, стихологије, садржај, као и поговор монаха Мојсија. Када је у питању штовање српских светих, помињу се Св. Симеон (13. фебруар), Св. Сава (14. јануар) и Стефан Дечански (11. новембар). Од балканских светаца службу има Св. Петка (14. октобар). Структура и садржај за поједине празничне службе у Вуковићевом *Празничном минеју* су стабилне, такође има много светих и краћих служби, па је претпоставка да се на тај начин уредио већи број дана са службама мањег обима.¹²

ЗАПИСИ

Предлист: „Српска старина Божицара Вуковића Барске цркве”
(лист који је био налијепљен на предњу корицу).

Лист 1а:

- ЗНАТИ СЕ КАДЬ ПОЧЕХ СЛОУЖИТИ МАРКОУ КОВАЧИНЬОУ МЕСЕЦА НЮННІА ДЕНЬ 20.
- ЗНАТИ СЕ КАДЬ ПОЧЕХ СЛОУЖИТИ М... ДОУБОВНИЦІ МЕСЕЦА НЮННІА ДЕНЬ 14.
- ЗНАТИ СЕ КАДЬ ПОЧЕХ СЛОУЖИТИ МАРКОУ КОВАЧИНЬОУ МЕСЕЦА НЮННІА ДЕНЬ 3.
- ЗНАТИ СЕ КАДЬ ПОЧЕХ СЛОУЖИТИ КРСТА БОУЧІЕТИНА МЕСЕЦА ДОУГОУСТА 6.

Лист 2а:

- Сна книга днѣ раба Б(о)жнєго Гесоргія Гвозденовѣка потписа роукою ієромонаха Іоаннікіє дѣтсана на 1835 априла 26.
- На листовима 4а, 4б и 5а: Попа дмитра иванова подѣрѣтлоу бєровѣка хот подгорницє Б(о)гѣ да прости лета г(оспод)на ѧ.Ѧ.і.ѡ. (1719).

Ове записе је рашчитао др Горан Комар. Ево записа који нијесу обухваћени Комаровим читањем:

- На л. 363а, у 4б. свештици, запис протосинђела Филипа Радичевића:
„Приликом каноничне посјете преосвећенога Митрополита Митрофана у Бар и у Улцињ ову сам старину српску описао. Бар 4 марта 1888 г., протосинђел Филип Радичевић”.
- Полеђина последњег листа: ѿба пєвъѡ. кцєвкѡѡѡѡ? вь трговищє лѣто з'р. ві ноуѣн љ. (7112=1604) – тајнопис („ова књига привеза се и окува у Трговиште 4. јула 1604. године”).¹³ Запис говори о томе да се књига једно вријеме налазила у Трговишту (највјероватније у Румунији).

¹² Тумачење и детаљну анализу служби, са могућим изворима из дијела рукописних минеја Дечанске збирке, видјети у: Суботин-Голубовић 2020, 266–275.

¹³ Тајнопис рашчитала Жана Левшина (РНБ), на чему јој најтоплије захваљујемо.

На основу записа може се претпоставити да је књига дуго кориштена за манастирске потребе јер је преповезана у Трговишту, 1604. године. Очито да је једно вријеме била у посједу попа Дмитра Беровића, поријеклом из Подгорице, затим извјесног Георгија Гвозденовића, који ју је 1835. добио од јеромонаха Јоаникија Дечанца, а да се од 1888. године налази у Сркви Св. Николе у Бару, посвједочио је потпис протосинђела Филипа Радичевића, који је описао књигу приликом каноничне посјете преосвећеног митрополита Митрофана Бана Бару и Улцињу.

КОНЗЕРВАТОРСКИ РАДОВИ НА КЊИЗИ

Прије конзервације *Празничној минеја* урађена су следећа испитивања: на неколико узетих узорака специјалном оловком (колориметријска метода) испитана је кисјелост.¹⁴ Тим путем је установљено да листови садрже оптималну, односно дозвољену границу кисјелости, тако да није било неопходно вршити неутрализацију папира¹⁵.

Одлучено је да се књига рестаурира традиционалном техником конзервације и рестаурације.¹⁶ Због стабилности средњег дијела књиге, закључено је да се не развезује потпуно, јер су средишњи листови добро очувани и механички стабилни. Развезало се првих 30 листа, и последњих 50, јер су расути и механички оштећени. Са листа су уклоњене залијепљене траке које су додате највјероватније неком давном рестаурацијом, можда приликом поновног увезивања књиге. Пажљиво су одлијепљени предлистови, на којима се налазе записи. Обије даске су одвојене, ради поправке и консолидације дрвета, а са

¹⁴ Дејство кисјелине на целулозу назива се кисјела хидролиза и зависи од водоникових јона, саме кисјелине, температуре, садржаја воде и миграција кисјелих производа у влакна целулозе. То се одражава на саму структуру целулозних влакана и њену деградацију, што узрокује слабење хартије и губитак њене еластичности: Petrović 2015, 64–65.

¹⁵ Неутрализација папира је процес откисјељавања папира, при чему се за водене растворе најчешће користи Баровљева метода. Баров је био хемичар и конзерватор, који је струци конзервације представио процес неутрализације: Barrow 1972.

¹⁶ О традиционалним методама конзервације и рестаурације постоји обимна старија и новија литература: Dadić, Sarić 1973; Радосављевић 1989; Радосављевић, Петровић 2000; Petrović 2015; Kosić, Mladićević 2011, 37–50, и др.

њих су пажљиво скинути фрагменти испуцале и оштећене оригиналне коже. Даљи поступак и ток конзервације и рестаурације је обухватио:

- дезинфекцију листова алкохолом (70%);
- механичко чишћење, меком четком и фином гумицом у праху (*Akawipe*) сваког листа појединачно;
- чишћење листова органским растварачима¹⁷ (медицинским бензином, али само маргине неразвезаног књижног блока);
- прање развезаних листова у топлој води са додатком неутралног сапуна и затим сушење на мрежицама и упијачима.¹⁸

Зацијепани листови, послје сушења, рестаурирани су пунијом јапанском хартијом, са обије стране листа, приближне граматуре оригиналном листу. Танким јапанским папиром (9 г/м²) учвршћени су логови и предлистови, као и поједине маргине листова који су трошни. Листови су сушени између упијача и најлон мрежица у ручно-механичкој преси. Поступак је поновљен више пута због постепеног сушења и отклањања заостале нечистоће. Затим су пажљиво увезани листови и налијепљени на неразвезани дио књиге, како с предње стране тако и са задње.¹⁹ Блок књиге је накнадно заштићен књиговезачком мрежицом да се не би осипали листови.

Даска која је дио повеза очишћена је алкохолом (70%) од прашина и китована на мјестима напуклина. Фрагменти коже су очишћени алкохолом и глицерином (размјер 2 : 1), а затим замашћени коктелом за кожу да би се кожа ревитализовала.²⁰

За рестаурацију повеза користили смо рестаураторско платно црне боје, којим смо прекрили консолидовану даску и на платну налијепили фрагменте коже.

На овај начин, сваки детаљ изворног дијела књиге био је сачуван, укључујући и естетски изглед, који је задржао елементе старине.

¹⁷ Употреба органских растварача понекад може негативно утицати на обојени штампани материјал, изазивајући блијеђење бојене површине и губљење сјаја; више о чишћењу бојених површина: Црвењаков Кривошеја, Гацурић 2020, 78–80.

¹⁸ У топлој води су потапани у трајању до 10 минута.

¹⁹ О начину повезивања српских средњовековних књига: Младићевић, Тошић, Косић 2015, 113–116; Ђеклић 2010, 7–19; Konstantinos 1993, 239–268; Szimaji 1999.

²⁰ За ревитализацију кожных повеза користе се разни коктели који се могу направити у лабораторији за конзервацију, од којих се најчешће користи паста *British Museum* (BML): видјети Hamilton 1999, 29.

За лијепљење листова коришћен је метилцелулозни лијепак²¹ у комбинацији са скробним, а за повез је коришћено књиговезачко љепило на бази скроба.

На крају је дато упутство о начину даљег чувања и излагања књиге.

²¹ Молекули метилцелулозе продужавају ланце целулозе скраћене старењем и повезују влакна. Добро је ако је број полимера нижи од 40 јер онда метилцелулоза лакше продира у папир и повезује влакна целулозе: Mladićević, Tošić, Kosić 2015, 110 (са релевантном литературом).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Празнични минеј Божидара Вуковића, Црква Св. Николе, Бар

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Празнични минеј (Саборник) из 1538. године – Дигитална БМС (bms.rs)

ЛИТЕРАТУРА

Грдић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994: Д. Грдић, К. Минчић-Обрадовић, К. Шкорић, *Ћирилицом шћамѣане књиѣ 15–17. века Библиотекe Матице срѣске*, Нови Сад 1994.

Грдић 2022: Д. Грдић, *Празнични минеј Божидара Вуковића из Хиландарске ћеле Кожине*, Археографски прилози 44 (2022), 69–86.

Грујић 1935: Р. Грујић, *Јусови у Божидаревом зборнику шћамѣаном у Венецији 1536–1538 год*, Гласник Скопског научног друштва XIV (1935), 8, 231–232.

Королија-Црквењаков, Гаџурић 2020: Д. Королија-Црквењаков, С. Гаџурић, *Ћишћене слика и груѣх ѣолихромних ѣовршина*, Нови Сад 2020.

Коѣић, Младићевић 2012: К. Коѣић, Ж. Младићевић, *Конзервација и ресћаурација шћамѣаной матиеријала у Народној библиотеци Србије*, Глас Библиотеке 18 (2012), 37–50.

Лазић 2013: М. Лазић, *Између ѣатириѣизма, ѣобожностѣи и ѣрѣовине: моѣиви издавачке делатностѣи Божидара Вуковића*, Археографски прилози 35 (2013), 49–101.

Лазић 2018: М. Лазић *Божидар Вуковић између стварностѣи и констѣруације*, Црквене студије 15 (2018), 17–39.

Лазић 2022: М. Лазић, *Божидар Вуковић. Између историје и имаѣинације*, Београд 2022.

Маринковић 1989: Б. Маринковић, *Библиоѣрафија о нашем ћириличком шћамѣарстѣву, шћамѣаријама и књијама XV, XVI, и XVII стѣолећа*. Друга књиѣа. *Божидар и Вићенѣо Вуковић*, Ћетиње 1989.

Медаковић 1958: Д. Медаковић, *Графика срѣских шћамѣаних књија XV–XVII века*, Београд 1958.

Науом 2018: Н. Науом, *Свећачник Божидара Вуковића*, Црквене студије 15 (2018), 75–115.

Немировски 1993: Ј. Љ. Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеронима Зајуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Антионија Рамџаџећа, Марка и Бартоломеја Ђинамија (1519–1638)*, Цетиње 1993.

Немировский 1993: Е. Немировский, *Неизвестный вариант Сборника (Праздничной минеи) 1538 года*, *Зборник Матице српске за славистику* 43 (1993), 175–176.

Немировский 2009–2012: Е. Л. Немировский, *Славянские издания кириловского (церковнославянского) штрифта 1490–2000*. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы. Vol. 2. I. 1551–1592, Москва 2009–2012.

Радјичић 1950: Ђ. Сп. Радјичић, *Књије на ѡерѡаменѡу из шѡамѡарије Божидара Вуковића*, *Историјски записи* VI/7–9 (1950), 354–356.

Радосављевић 1989: В. Радосављевић, *Зашићѡића и чување архивске и библиотечке грађе*, Београд 1989.

Радосављевић, Петровић 2000: В. Радосављевић, Р. Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских ѡредмећѡа од шѡексѡићѡа и коже*, Београд – Нови Сад 2000.

Суботин-Голубовић 2020: Т. Суботин-Голубовић, *Сасѡав Празничној музеја Божидара Вуковића и њѡјови рукојисни извори*, *Ricerche slavistiche, Nuova serie* vol. 3 (LXIII) (2020), 261–278.

Чурчић 1991: Л. Чурчић, *Саборник Празнични минеј Божидара Вуковића из 1536–1538. на ѡлавој харѡији*, *Зборник матице српске за славистику* 41 (1991), 161–164.

Чурчић 2000: Л. Чурчић, *Два ѡрилоѡа Јевѡенија Л. Немировскоѡа о варијанѡи Саборника – Минеја (празничној) Божидара Вуковића из 1536–1538*, *Годишњѡак Библиотеке Матице српске за 2000* (2000), 203–206.

Ђеклић 2010: А. Ђеклић, *Повез Минхенској ѡсалѡира*, *Зборник Музеја примењене уметности* 06 (2010), 7–19.

Barrow 1972: W. Barrow, *Manuscripts and Documents: The Deterioration and Restoration*, Charlottesville 1972.

Dadić, Sarić 1973: V. Dadić, E. Sarić, *Osnove zaštite bibliotečke građe*, Zagreb 1973.

Hamilton 1999: D. L. Hamilton, *Methods of Conserving Archaeological Material Underwater Sites*, Texas 1999.

Konstantinos 1993: H. Konstantinos, *A Research on Structural Elements of Byzantine Bookbinding*, *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques: Studi e Testi* 358/2 (1993), 239–268.

Mladićević, Tošić, Kocić 2015: Ž. Mladićević, T. Tošić, K. Kocić, *Konzervacija i restauracija srednjovjekovnih ćirilskih rukopisa u Konzervatorskom laboratoriju Narodne knjižnice Srbije*, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 58, 3/4 (2015), 101–118.

Pelusi 2018: S. Pelusi, *Edizione in cirillico dei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana*, Црквене студије 15 (2018), 117–136.

Petrović 2015: R. Petrović, *Preventivna konzervacija arhivske građe i bibliotečke građe*, Beograd 2015.

Szirmai 1999: J. A. Szirmai, *The Archeology of medieval bookbinding*, London – New York 1999.

BOŽIDAR VUKOVIĆ'S FESTAL MENAION (1538)
FROM THE CHURCH OF ST. NICHOLAS IN BAR

MILENA MARTINOVIĆ

The printing house of Božidar Vuković printed several copies of the *Festal Menaion*. Printing began at Dečani on 11th June 1536 and ended on 19th January 1538 in Venice.

The Atelier for Paper Conservation of the National Museum of Montenegro in Cetinje recently acquired a copy of the *Festal Menaion* printed by Božidar Vuković, which had hereto remained forgotten and almost unknown. We have minutely examined the copy of the printed book and ascertained that it is a very rare book, which contains color-printed illustrations and, alongside a printed copy at the Krka Monastery, represents the only known book printed in this way in the former Serbian lands. Intriguingly, the uneven sizing of the printed letters in some texts pertaining to eikoi, prologue vitae, paroimia, liturgical guidelines, and Little Vespers is identical to the printed copies held at Hilandar (Hilandar 51) and the Library of Matica Srpska (BMS, PCp IV). The copy we have acquired is in a very poor state of repair; having been mechanically damaged in the earthquake that struck Montenegro in 1979, it has awaited conservation and reparation ever since. The book was conserved in 2023 using the traditional conservation and restoration techniques at the Atelier for Paper Conservation of the National Museum of Montenegro in Cetinje. Owing to the efforts of the former president of the Municipality of Bar, Čedomir Ratković, and the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral of the Serbian Orthodox Church, after more than 50 years, the book is finally available to scholars and experts as a specimen that can contribute to our knowledge about the printing activity of Božidar Vuković.

Keywords: Božidar Vuković, printer, color illustration, *Festal Menaion*, Dečani, Bar, Venice

Сл. 1. Књижни блок прије конзервације

Сл. 2. Лист 4а прије конзервације и рестаурације

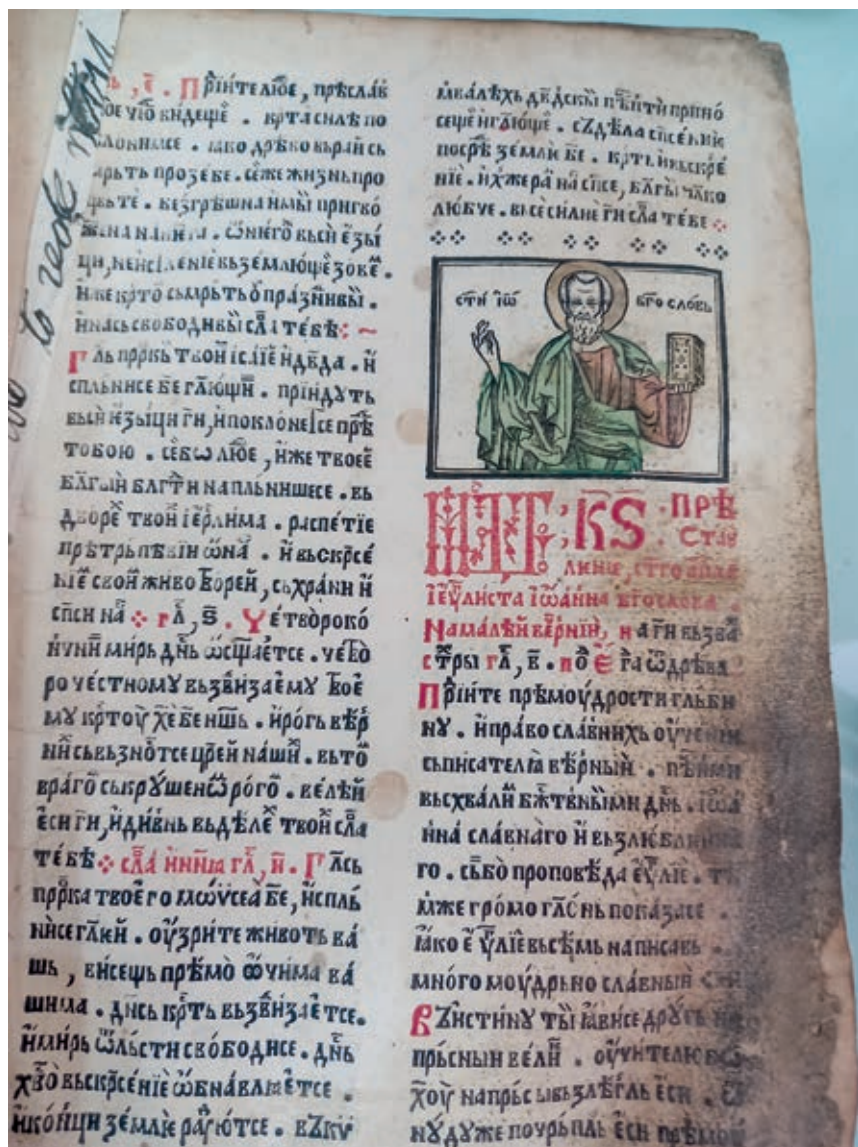
Сл. 4. Књижни блок после конзервације и рестаурације

Сл. 5. Света Петка, колорисани дрворез

Сл. 6. Богородица са Христом, колорисани дрворез

Сл. 7. Свети апостол и јеванђелиста Јован Богослов, колорисани дрворез

Сл. 8. Свети Симеон и Сава, колорисани дрворез

UDC 811.163.41'373.231"16"
091=163.41(497.11)"16"
Оригиналан научни рад

ЖЕНСКА ИМЕНА СЛОВЕНСКОГА ПОРЕКЛА У ПОМЕНИКУ МАНАСТИРА СОПОЋАНА*

ДРАГАНА НОВАКОВ**

Апстракт: У раду ће бити представљена женска лична имена словенскога порекла у рукописној књизи *Поменик Манастира Сопоћана* (Гилффердингова збирка у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу) – рукопис се датира у прву четвртину XVII века. Истраживањем ћемо обухватити сва женска лична имена, укључујући и она која су се нашла записана на маргинама листова и на унутрашњим страницама корица. Циљ рада јесте анализа корпуса наведених имена и утврђивање њихових главних одлика – мотивације, семантике и њихове фреквенције. Биће дат и кратак осврт на њихову творбену структуру. На крају рада даћемо регистар личних женских имена словенскога порекла из овога *Поменика*.

Кључне речи: *Поменик*, Манастир Сопоћани, женска имена, словенска имена

1.1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

„Поменици – (помињеници) црквене, богослужбене књиге које су средњовековни српски писари састављали за потребе чинодејствовања свештеника у олтару пре почетка Божанствене литургије (на светој Проскомидији) када се распоређује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана.”¹ То је, заправо, зборник, парусија² са именима почивших и живих чланова владалачких породица српске средњовековне државе, српских светитеља, црквених достојанственика, монаха, свештеника,

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Свети Сава у српској култури и духовности*, који реализује Одељење за светосавске студије Центра за црквене студије у Нишу.

** Драгана Новаков, Државни универзитет у Новом Пазару, dragananovakov1@yahoo.com

¹ О поменицима в. више у: Даниловић (1999, 551).

² Реч парусија јесте грчка (παρουσία) и има више значења. Једно од њих јесте и помен, тј. „црквени обред – онима који нису више на овоме свету” (Давидов 1994, 5).

ктитора, духовне и световне властеле, као и обичних мирјана, али и свих оних који су својим делима заслужили црквени помен и који су јавно помињани за време богослужења.³

Поменици представљају збирку имена (која није и синхрони пресек антропонима на одређеној територији). Они су настајали, дакле, током више година, у оквиру одређене манастирске обитељи. Њихови писари најчешће су били свештена лица, монаси који су путовали по свим православним земљама, често и по удаљенијим крајевима, сакупљајући на тај начин прилоге за свој манастир.⁴

Сойоћански йоменик (Гил. 59) чува се у Руској националној (бившој Публичној библиотеци у Санкт Петербургу)⁵ под називом *Синодик Помянник монастыря Сопочаны*, где пише да је нађен у: *Старој Србији в манастир Црна Река најден 1857. године. Перв. четв. XVII в.* О овоме Поменику писао је Бранислав Тодић, који претпоставља да је рукописна књига настала, вероватно, уочи разарања Сопоћана (1689), а потом пренета у недалеку Црну Реку, служећи тамо за разне белешке,⁶ где ју је 1857. године нашао Александар Фјодорович Гиљфердинг, однео у Русију и датовао у XV или у почетак XVI века.⁷ У њему се налази поменик владара, архиепископа и митрополита, као и неке белешке на маргинама (*Босния Герцеговина и Старая Сербия*, 1859). Ватрослав Јагић је *Поменик* датовао у прву половину XVII века, допунивши Гиљфердингове и Стојановићеве листе архијереја.⁸

О Поменику *Манастѣира Сойоћана* А. Ф. Гиљфердинг је написао да је он „најбогатија збирка словенских личних имена” на коју је наишао. Према његовим речима, каснији додаци у овој рукописној књизи одударају од првобитног текста веома лошим дуктусом. Ту се налази, осим имена владара, архијереја и монаха, огромна номенклатура световњака који су се поверавали манастирским молитвама.⁹

³ Новаков 2017, 9.

⁴ Даниловић 1994, 13.

⁵ Анализа рађена према *Синодик Помянник монастыря Сопочаны* Гил. 59: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/ [приступљено 15. 3. 2025.]

⁶ Пре разарања Сопоћана (1689), заједно са другим књигама и драгоценостима (за мошти Светог Стефана Првовенчаног то је поуздано), како тврди Б. Тодић, доспео је у Црну Реку и овај *Поменик* (2002, 291); Гиљфердинг 1972, 139.

⁷ Мошин 1958, 409–417; Левшина 2021, 61–62; Тодић 2002, 279.

⁸ Тодић 2002, 279 [према: *Archiv für slavische Philologie* 13 (1891), 122–128].

⁹ Гиљфердинг 1972, 139.

Уписивање приложника присутно је до краја рукописне књиге, а ако би се поставило питање до када је то било, сасвим сигурно можемо рећи да је то средина XVII века. Наиме, последњи датирани запис потиче из 1645. године, о *куйовини села Кацал и о смрти јеклесијарха Никодима*, а који је написан на листу 150.

Рукописна књига је писана на папиру и има 151 лист,¹⁰ а један од његових писара је Пахомије, чије се име налази на листу 31 међу архиђаконима, а на маргини је једва читљивим словима исписано: *писць сїе кнѣгн*. Основни део текста писан је полууставним писмом, а записи су углавном писани курзивом и брзописом.

Поменик садржи молитве и имена за помињање српских и угровлашких владара (до средине XVII века), а осим већ наведених архиепископа и митрополита и архијереја, долазе и имена јеромонаха, презвитера, јерођакона, монаха, монахиња и мирјана.

Осим личних имена и мањег броја патронима, на маргинама ове рукописне књиге налазе се и бројни топоними из околине Манастира Сопотана:¹¹ *Пешићер* 55, *Буђево* 56, *Глојовик* 54, *Глухавица* 131', *Дујке* 54', *Жабрен* 57, *Жирче* 132, *Жићиниће* 137', *Камешница* 132', *Мојсићир* 21, *Раждајница* 133, *Рамошево* 63', *Рибарићи* 117, *Точилов* 54, *Црноче* 121, *Шаре* 146; али и из удаљенијих крајева, као на пример: *Свеша Гора* 20', *Вишеград* 102, *Белиград* 79', *Пришћина* 61, *Сурдук* 54¹² и сл.

2. ИЗ АНТРОПОНИМИЈЕ ПОМЕНИКА МАНАСТИРА СОПОЋАНА – СЛОВЕНСКА ЖЕНСКА ЛИЧНА ИМЕНА

У рукописној књизи *Поменик манастира Сопотана* женских личних имена је мање него мушких. То нас упућује на закључак да су приложници били углавном мушкарци. Забележено је укупно 147 различитих женских личних имена словенскога порекла.

Уписивање женских имена почиње од листа 108, а пре тога налазе се имена монахиња (од л. 41 до л. 47), која су хришћанскога порекла (којих је мање), а спорадично на маргинама листова, чак и на самом почетку л. I и I', долази понеко лично име словенскога порекла.

¹⁰ Величине 28,3 × 20,4 цм, Мошин 1958, 409–417; Левшина 2021, 61.28,6 × 21 цм.

¹¹ Који и данас постоје са истим називима.

¹² Тип. *surduk*, „кланац”.

Сва забележена имена на симболичан начин сведоче о двама основним скупинама личних имена жена приложника: једну скупину чине имена несловенског порекла, а другу имена словенског порекла, која представљају доминантан слој у овој рукописној књизи.

2.1.1. Нека лична имена несловенског порекла¹³

Од личних имена несловенског порекла честа су следећа:

Дафина, *Давина* (< грч. *dáphnē*, „ловорика“)¹⁴ у *Поменику* забележено као: *Давина* 118', *Дафина* 123, *Дафвина* 121', *Дахвина* 121;

Гркиња (< етноним Грк < лат. *Graecus*);¹⁵

Љиљана (< лат. *lilium*, „lijer, *Lilium candidum*“)¹⁶ забележено као: *Љиљана* 125, *Лилиана* 124' и *Љиља* 135';

Наранџа (< тур. *parenc* < ар. < пер. *nāreng*, „наранџа“)¹⁷ јавља се у варијантама: *Неранџа* 139', *Неранџа* 113.

Пауна (< итал. *paone* или *paovone*, „назив птице узет за лично име“)¹⁸, забележено је као: *Пауна* 116 и *Паунка* 120.

У овој мањој скупини лична имена су већином из грчког и латинског језика. Углавном је потврђен по један лик свакога имена, а појаве ли се варијанте, оне су претежно фонолошке природе. Пажњу привлаче лична имена настала од етнонима – *Аламенка* 145',¹⁹ *Гркиња* 122', *Јеврејка* 110, *Јарменка* 115.²⁰

¹³ Етимологију доносимо према Шимундић (2006) (осим ако име није друкчије наведено).

¹⁴ Сва имена даваћемо у номинативу уместо у акузативу (или ређе у дативу), како су најчешће забележена у *Поменику*, са по једном потврдом, словима данашње ћирилице.

¹⁵ Грковић 1977, 26, 238.

¹⁶ Најстарије потврде имена *Љиљана* према Велимиру Михајловићу (1968, 223–224) потичу из XVIII века, а такво име потврђено је, на пример, у Судотишту у Срему 1722. године.

¹⁷ В. Михајловић истиче да „unutrašnja analiza ženskog imena *Narandža* pokazuje dve stvari: na semantičkom planu poistovećivanje fitonima (u ovom slučaju kulturne pozajmice) sa ženskim imenom, a na fonetskom labilan izgovor samoglasnika a u prvom slogu” (1968, 224).

¹⁸ Грковић 1977, 155.

¹⁹ М. Грковић наводи да је тур. *Alaman* – Немац, назив једног германског племена (1977, 218).

²⁰ Према М. Грковић становник Јерменије, Јерменин (1977, 261); *Јармен* име мушко прије нашега времена (JAZU 1892–1897, 472).

Имена добијена према неком етнониму била су одраз љубави именодавца према припаднику неке заједнице. А у овој групи нашла су се имена која, наравно, нису словенскога порекла.

2.2. ЛИЧНА ИМЕНА СЛОВЕНСКОГ ПОРЕКЛА

Словенска имена, уопште узев, припадају индоевропској групи антропонима. А српска имена словенскога порекла сачувала су, разуме се, готово све семантичке категорије из прасловенског антропони-мијског система. Богатство личних имена словенскога порекла, њихова мотивација, несумњиво показује њихову разноврсност и занимљивост.

Лична имена словенског порекла жена приложника у *Поменику манастира Сопоћана* са највећим бројем потврда јесу следећа: *Милица* 108 (45 потврда) и *Стијана* 109 (45 потврда), *Вучица* 110 (38 потврда) и *Рада* 120 (28 потврда).

Већу фреквенцију такође су имала и следећа имена: *Стија* 112, *Живана* 110, *Видосава* 109, *Цвејта* 111, *Цвејка* 141', *Калина* 107, *Ружица* 118.

Такође, честа су и имена: *Бојана* 108, *Вишња* 125, *Јајода* 115, *Јасна* 114, *Стијана* 121.

Ова имена припадају разним мотивацијским групама, које су постојале и у прасловенском систему личних имена.

У наставку ћемо набројати најзаступљеније мотивацијске скупине личних имена словенског порекла, истакнути и објаснити вероватни разлог давања најчешћег личног имена, те се кратко осврнути на творбену структуру имена словенског порекла.

Највише личних имена словенског порекла у забележеном материјалу припада овим мотивацијским скупинама:

- имена од речи које се односе на биљни свет: *Босиљка* 102',²¹ *Вишња* 125, *Гроздана* 129, *Дуња* 135, *Јајлика* 109, *Јајода* 115, *Јасика* 115, *Језда*

²¹ Иако је основа овога личног имена грчка < basilikón, оно припада српском именослову, баш као и име *Ружа*.

рица 11',²² Калина 122', Каћуна 131'²³ (забележено и као Какуна 136'), Малина 136, Ракиџа 107, Ружа 112, Ружица 118,²⁴ Смиљана 127, Травица 115, Трњина 125',²⁵ Цвејџа;²⁶

- имена од назива из животињског света: Вучица 48, Влчица 111, Грлица 128, Кошуџа 122, Чава 147', Чавка 118;²⁷
- имена од назива за делове тела и телесне одлике: Велика 123, Коса,²⁸ Сџамена 122,²⁹ Танкоса 150;
- имена од назива за карактерне одлике и умне способности: Весела 121, Веселица 118', Дивна 113', Добра 109', Драјана 115, Јасна 114, Красна 144, Љубица 151, Мила 103, Милица 108; Срдана 144, Разумена 141, Тихосава 115.

Велику фреквенцију имају имена заштитног или профилактичког карактера, а једно од тих имена јесте Сџана 109,³⁰ као и варијанте

²² У JAZU 1. jezdarica vidi jezgarica (s. v. jezgarica vidi jezgra; s. v. jezgra „sjeme što stoji kod nekijeh biljaka u koščici, u lupinama (kao kod oraha, badema, kajsijsje itd.)”; 2. Jezdarica ime žensko (JAZU IV, 686). Ово лично име може се довести и у везу с глаголом *jezditi* („Јездарица, име изведено од корена глагола јездити који је саставни део имена Јездимир, Пријезда итд.”) (Грковић 1977, 260).

²³ Према М. Грковић, од цвета каћун (1977, 265); у Хрватској постоји презиме Каћунко, Šimundić (2006, 168).

²⁴ За порекло личног имена Ружа < lat. *Rosa* V. Mihajlović (1968, 224) претпоставља контактни утицај, везу са „krstaškim ratovima i postojanjem Latinskog carstva, koje se nalazilo u neposrednom susjedstvu srpske feudalne države”.

²⁵ Вокално *p* у овоме имену забележено је са полугласником као тврњина. Означаване вокалног *p* и *l* с танким полугласником јавља се и у другим именима и другим лексемама: грљница 128, грљдана 117', срљгарн 125', врљх сенице 137', вљхкосава 111, вљкница 111, цнљхна 107'; о судбини вокалних *p* и *l*, Ивић 1991, 63–71.

²⁶ Ово женско име је прасловенског порекла и у прошлости је припадало типу најфреквентнијих имена. Исти закључак важи и за Срем у XVIII веку, где су лична имена са овом основом такође најбројнија (Mihajlović 1968, 219). Љиљана Црепајац сматра да је, без обзира на латинске преводе грчког оригинала *Florus*, *Floara*, порекло овога имена вероватније идиоглотско, али да ваља узети у обзир и везу с празником Цвети (1979, 73).

²⁷ Име Чава М. Грковић (1977, 322) изводи „од Чавка”. Забележено је и у Поменику Манасџира Крушедола (МСПЦ 240) (Новаков 2017, 69).

²⁸ Према М. Грковић, име Коса може се довести у везу с именом Косџагина (1977, 267).

²⁹ Ово име се може довести у везу с мушким личним именом Сџамај, које је грчког порекла (Грковић 1977, 185). О именима овога типа, Грковић (1998, 241).

³⁰ Ово лично име спада и у најфреквентнија словенска имена и у два поменика из истога периода (XVI и XVII век), а то су: Поменик Манасџира Крушедола МСПЦ 240 (XVI и XVII век) (са 39 потврда) и Поменик Манасџира Дечана Деч. 109 (са 105

Сѣанача 130', *Сѣаница* 113, *Сѣаницја* 121, *Сѣаначја* 126', *Сѣанисава* 114, *Сѣанка* 37, *Сѣанојка* 121, *Сѣајка* 119, *Сѣајча* 144, *Сѣоисава* 118, *Сѣоја* 111, *Сѣојана* 121, *Сѣојка* 127. А овде убрајамо и имена попут *Сѣамена* 122, *Сѣаменка* 118 и сл.

С обзиром на чињеницу да је морталитет деце у прошлости био велики, именима овога типа желело се да се сачува живот или заштити здравље новорођенчета. Лично име *Сѣана* темељи се на глаголу *сѣаиши*. Вероватно су таква имена имала функцију да зауставе даље рађање деце, односно да престане рађање женске деце.³¹

У заштитна лична имена убраја се и име *Грдана* 117', које Милица Грковић доводи у везу с мушким именом *Грдан*, изведено од корена *грг* + *ан*.³² Такође, у ову групу спада и ретко име *Неѣода* 144, које М. Грковић издваја као заштитно с негацијом, а које се може везати за сложенa имена *Годеслав*, *Годимир* и сл.³³ Издвајамо и лично име *Нехотиа* 145, које није забележено у *Речнику личних имена код Срба* (1977), али оно долази у *Рјеѣники JAZU*, где стоји да је „мушко и женско, а односи се

потврда). Такође, резултати истраживања Владимира Поломца показали су да је ово лично име било фреквентно и у *Поменику неѣознаѣиѣи манастира лиѣљанске еѣискоѣије* (са 28 потврда) (2010, 237). Ситуација је иста и у поменицима из других средина, односно из каснијег периода. Наиме, као често лично име забележено је и у *Поменику Манастира Крке* (XVII–XIX век) (са 14 потврда) и у *Парусији* (Рс 110) из XIX века са простора Босне и Херцеговине (има 91 потврду) (Новаков 2019, 137; 2022, 133; 2023, 84). Међутим, када су у питању резултати истраживања Анкице Чилаш Шимпраге (2016: 37) у Хрватској у XVI веку (на примеру властелинстава Суседград и Доња Стубица), а на основу пописа из Црквене општине, народно лично име *Сѣана* понела је само једна особа, док су сва остала хришћанскога порекла.

³¹ Мато Пижурица наводи разне табу ситуације које се односе пре свега на заштиту мушке деце (јер женска не подлежу табуима): „1) да се прекине умирање деце; 2) да престане рађање женске деце; 3) да се заштити једини мушки наследник ужега рода или породичне гране (од оца јединца или више браће без мушке деце, које у жуђеном мушком детету виде наду за проуђенје породичне лозе); 4) да се заштити посмрче (нарочито ако је то једино мушко дете нестало оца); 5) да се заштити дуго очекивано дете, уз то и мушко, које се прима као прави дар бођји; 6) да се заштити мушко дете када породица већ има на неки наћин хендикепирано мушко дете (самим рођењем или каснијом болећу и сл.) и 7) да се не обелоданује име чѣје споминјање вређа успомену (ођивљава бол), што не вађи само за уђу породицу новорођенчета него и шѣрег суседства, сродства или чак целог села” (Пиђурица 1998, 71–72).

³² Код мушкога имена *Грг*, она наводи да је придев грђдъ поносит, охол, страшан (Грковић 1977, 68, 238).

³³ Грковић 1977, 285.

на онога или ону која не годи, неугодан, неугодна”.³⁴ Међутим, оно је можда и од *Хоџа* < *Хоџимира*.

Категорија заштитних имена је у *Поменику* бројна, па се имена са основом *вук-* јављају заједно са хипокористичким основама *вуј-* и *вуч-*: *Влкосава* 111, *Влчица* 111, *Вујка* 129, *Вујока* 128', *Вујана* 118, *Вујица* 148', *Вукава* 144, *Вукосава* 112, *Вукослава* 136',³⁵ *Вуча* 149,³⁶ *Вучица* 48.

Таква заштитна имена односе се на јаке животиње које би се могле супротставити сваковрсним силама, а доминантно место ту је имао *вук*. Такође је познато да је *вук* код Срба имао посебну вредност и велики значај у односу на све друге народе. Наиме, *вук* се у митологији сматра за Србиновог претка и он је посебну семантику добио везивањем за култ Светога Саве. Велики је значај Светога Саве код Срба надалеко познат, па је и то утицало на толику распрострањеност и фреквенцију имена по *вуку*.³⁷

Од заштитних имена имамо и следећа: *Живана* 110, *Живка* 133, *Дворна* 139, *Досџана* 146 и сл.

Према М. Грковић име *Дворна*, према *Дворка*, изведено је од именице *двор* + *ка*, а давало се као заштитно, слично именима *Каменка*, *Стамена*, *Стаменка* итд.³⁸

Забележена су и два сасвим ретка имена: *Плахна* 110 и *Рохна* 144', која М. Грковић не бележи. У *Rječniku JAZU* има женско име *Плахинија*, забележено у „поменику XVIII вијека”,³⁹ а за *плах* стоји „брз, хитар, силан, јак, жесток, несташан”,⁴⁰ док *плахан* значи „страшан”.⁴¹ Мате Шимундић бележи име *Плана*,⁴² али је могуће да је оно настало од *Плахна*.

Лично име *Рохна* могло би се повезати с мушким именом *Рох*, који бележи *Rječnik JAZU*, од „рохав, богињав, оспичав”.⁴³ Исто тако ово лично име можда је могло настати и према *Рокна* < *Рокина* < *Роксанда*.

³⁴ JAZU 1911–1916, 846.

³⁵ За сложенице овога типа, попут личног имена *Влкослав*, Александар Лома истиче да су оне ограничене на део јужнословенске територије (2020, 20).

³⁶ М. Шимундић истиче да је овај облик од *Вук* (2006, 374).

³⁷ Грковић 1983, 36; Стојановић 2012, 2013а.

³⁸ Грковић 1977, 241.

³⁹ JAZU 1924–1927, 945.

⁴⁰ JAZU 1924–1927, 943.

⁴¹ JAZU 1924–1927, 945.

⁴² Шимундић 2006, 272.

⁴³ JAZU 1953, 140.

Веома ретко лично име *Чујуна* 137, које не налазимо код Милице Грковић, могло би бити од *Чуја* < *Чудислава*.

Забележена су и имена према називима метала, која нису бројна, има их свега два, *Сребра* 139 и *Злати* 103, са по једном потврдом.

У нашем материјалу забележено је и једно име по називу реке, а то је лично име, *Нишава* 121, које има пет појава.

Имена *Планинка* 120 и *Романија* 146 могли бисмо сврстати у она настала према топониму. Наиме, за лично име *Планинка* М. Грковић наводи тумачење ЈАЗУ да је ово управо име „ономе женском које се родило у планини”,⁴⁴ а за име *Романија* истиче да може бити да је име планине узето за лично име, али не искључује ни могућност да је изведено од имена *Роман* + *ија*.⁴⁵

Лично име *Кћерана*, за које М. Грковић наводи да је изведено од именице *кћер* + *ана*,⁴⁶ у нашем материјалу је забележено као: *Керана* 111', *Кјерана* 116' и *Кћерана* 141'.⁴⁷ За категорију личних имена према сродству М. Грковић је утврдила да је ово једна од најбогатијих категорија у *Дечанским хрисовуљама*, а да сама родословна терминологија има дубоке корене у прошлости.⁴⁸ У ову групу би се из нашега материјала могло сврстати и име *Сеја* 111, које је, највероватније, хипокористик од сестра.

У *Поменику манастира Сопоћана* долази и ретко име *Дикла* 128, за које М. Грковић истиче да у западним крајевима оно значи исто што и „девојка”.⁴⁹

Наравно, забележена су и бројна имена са лепом семантиком, а то су она са основом *мил-*: *Милахна* 121, *Миленка* 122', *Милица* 99', *Милојка* 122', *Милока* 147, *Милосава* 52, *Милуша* 146', *Милхна* 107' и сл.

Лично име *Милока*, од *милоока*, а свакако је име од *мила*, као *Милак*, *Милан* и сл.⁵⁰

⁴⁴ Грковић 1977, 293.

⁴⁵ Грковић 1977, 300.

⁴⁶ Грковић 1977, 37.

⁴⁷ У питању је свакако лично име, *Ђерана*, које у нашем материјалу долази забележено на начин који у тексту наводимо, одатле презиме *Ђеранић*, настало након гудљења *х* од *Хђерана*.

⁴⁸ Ово име има 11 појава и у *Поменику Манастира Крушегола* МСПЦ 240, Новаков 2017, 73, 160, 161.

⁴⁹ Грковић 1977: 242.

⁵⁰ ЈАЗУ 1904-1910, 680.

Имена која у себи садрже основу *бој-*, могу имати двојако значење: могу означавати *бој* (битку) или онога који води *бој*, а могу упућивати и на онога ко се *боји* (од глагола *бојати се*, *плашити се*). Женско име *Бојана* 108, које припада овој групи, забележено је 12 пута. Такође, имамо и варијанту *Војка* 107, које садржи архаични глагол *војевати*, потом од глагола *славити* – *Славна* 118', затим *Јездарица* 11', од корена глагола *јездити*⁵¹ и сл.

У скупу имена словенскога порекла убрајамо и теофорична имена изведена од корена *Бої-/Бож-*: *Боїдана* 138', *Боїосава* 107'.

С обзиром на творбену структуру, међу женским личним именима словенскога порекла налазимо неизведена (самотворна) имена од назива животиња и биљака (нпр. *Грлица* 128, *Кошуџа* 122, *Трњина* 109, *Вишња* 114), од придева *Велика* 123, *Веселица* 118', *Гиздава* 146, *Дивна* 113', *Красна* 144, *Сѣамена* 122, *Танкоса* 150, али и *Даница* 118',⁵² потом скраћена имена (нпр. *Вида* 77, *Мила* 103), изведена имена (нпр. *Видица* 114', *Милица* 108, *Сѣаница* 113, *Сѣанка* 37, *Вујана* 118) те сложена имена која у другом делу имају основу *-слав* и *-сав* (нпр. *Вукослава* 136', *Вишеслава* 113', *Видосава* 109, *Љубисава* 116, *Милосава* 52, *Радосава* 114, *Сѣанисава* 114, *Сѣоисава* 118, *Тихосава* 115).

Издавајмо и ретко лично име *Каравида* 122, 135, које је забележено два пута у нашем материјалу. М. Грковић ово лично име тумачи као сложено од *кара* (тур. *кага*, „црна”) и имена *Вида*.⁵³

Када су у питању основе од којих се изводе женска лична имена, у нашем материјалу налазимо и оне попут *драї-*, *Драїана* 115, затим *рад-*, *Радомира* 139', *Радосава* 115,⁵⁴ *цвей-*, *Цвейка* 141' и сл.

2.3. ЛИЧНА ИМЕНА НЕПОЗНАТОГ ПОРЕКЛА

Неколико имена је остало нејасно. Код оних примера код којих постоји само једна потврда може се посумњати и на писарску грешку, а проблем може настати и код хипокористика, где не можемо са сигурношћу

⁵¹ В. напомену бр. 22.

⁵² Општесловенски назив за јутарњу звезду узет за лично име (може бити да је Даница била астрална богиња словенског пантеона) (Грковић 1977, 241).

⁵³ Грковић 1977, 265.

⁵⁴ И у другим истраживаним поменицима ове основе су најчешће, уп. Стојановић 2013 б, 169–171, Поломац 2019, 508; 2022, 519.

тврдити од којег су имена настали. Тако издвајамо следећа лична имена: Чјухрија 12, Хојдана 144', Хојена 138, Цвенија 149; Геја 103, Груда 127', Махаилија 110,⁵⁵ Ниша 139',⁵⁶ Цаџа⁵⁷ и сл.

3. ЗАКЉУЧАК

У овом раду покушали смо да представимо словенску антропонимију (женска лична имена) на једном омеђеном простору српске државе и у одређеном временском периоду – XVI/XVII век. Из тога смо извели један, према нашем мишљењу, од важних закључака: *Поменик Манасџира Сопотана* (XVI/XVII век) богат је извор онимијског материјала, нарочито када су у питању словенска имена, што говори да је ова рукописна књига значајан извор за истраживање система личних имена код Срба.

Анализа женских личних имена показала је да су лична имена словенског порекла бројнија него хришћанска (библијска, календарска).

Најфреквентније словенско женско лично име јесте *Милица*, а потом долазе *Сџана*, *Вучица*, *Рада*. С већом фреквенцијом такође су и имена: *Сџоја*, *Живана*, *Видосава*, *Цвеџа*, *Цвеџка*, *Калина*, *Руџица*. А потом по учесталости долазе и следећа лична имена: *Бојана*, *Вишња*, *Јајода*, *Јасна*, *Сџојана*.

Ситуација је у овој рукописној књизи сасвим слична са оном из поменика истог временског одређења (*Поменик Манасџира Крушедола* МСПЦ 240, *Дечански ђоменик* Деч.109), али и у онима из каснијег периода, из XVIII и XIX века (*Поменик Манасџира Крке*; *Парусија* Рс 110 са простора Босне и Херцеговине). Та анализа је показала да су имена заштитног карактера, када су у питању лична имена словенског порекла, у наведеним поменицима и најбројнија.

⁵⁵ Ово лично име нисмо уврстили у Регистар јер за њега нисмо нашли потврду, односно не можемо бити сигурни да има словенско порекло.

⁵⁶ Такође, ни ово лично име нисмо уврстили у наш Регистар, јер М. Грковић наводи да је оно можда хипокористик од *Николија*, али и од *Нишава* (1977, 287), те не можемо бити сасвим сигурни да ли би оно припадало словенској групи имена.

⁵⁷ Име није део Регистра, а за њега М. Грковић каже да је од Александра (1977, 320).

Следећа категорија по бројности јесте она коју чине имена према називима биљака, а потом она која се односи на имена од назива за карактерне одлике и умне способности.

Поменик садржи и веома ретка имена попут: *Грдана, Махаилија, Нехоџа, Нејода, Плахна, Рокна, Чујуна, Хојдана, Хоџена, Цвенија* и сл.

Анализом женских личних имена забележених у *Поменику Манасџира Сојоћана* желели смо дати допринос проучавању српске историјске антропониимије у периоду од XVI до XVII века на простору југозападне Србије, те смо утврдили да је ова рукописна књига, и по обиму и по квалитету, важан извор за проучавање имена словенскога порекла са овога терена.

ПРИЛОГ

Регистар женских личних имена словенскога порекла *Поменика Манастира Сопоћана*

Б

Бела 129'
 Богдана 138'
 Богосава 107'
 Божа (2) 123', 126'
 Бојана (12) 108, 114', 120, 122', 123, 125', 133, 133', 138, 145, 147, 147'
 Боса 52
 Босиљка (4) 102', 138', 147', 147'

В

Веја 127
 Велика (6) 123, 124, 124', 125, 129', 141'
 Весела (6) 121, 123, 123, 124', 127, 129'
 Веселица (4) 118', 125', 135', 147'
 Вида (5) 77, 119, 121, 132', 138'
 Видица 114'
 Видосава (22) 109, 109, 109, 109', 113, 113, 113', 114', 119, 125', 126', 127, 127', 129, 130, 131, 134', 135', 136, 136', 139'
 Вишеслава 113'
 Вишња (11) 109, 110, 110', 116', 118, 122, 123', 124, 130, 130', 145'
 Влада (6) 117, 118, 119', 128, 131', 132'
 Влкосава 111
 Влчица 111
 Војка (7) 107, 122', 123', 124, 125, 128', 137
 Вуја (2) 132', 133
 Вујана (3) 118, 122', 144
 Вујица 148'
 Вујка (2) 129, 146'
 Вујока 128'

Вукава (2) 114', 144
 Вукосава 112
 Вукослава 136'
 Вуча 149
 Вучица (38) 48, 108', 109, 109, 110, 111, 112', 113, 113', 114, 116, 117', 118, 118', 120, 120, 121, 121', 121', 123, 125', 126, 126', 126', 127, 127, 127', 130, 130', 133, 133', 134, 134, 134', 137', 137', 139, 141'

Г

Гега (2) 103, 107'
 Гиздава (2) 146, 148'
 Грдана 117'
 Грлица (2) 128, 133'
 Грозда 107
 Гроздана (11) 102', 120, 121, 122', 122', 126, 137, 137, 138', 139', 146'
 Груда 127'

Д

Даница (4) 105', 118', 119', 129
 Дворна 139
 Дејана 132
 Дивна (9) 113', 117', 118', 124', 125, 129', 130, 134', 136
 Дикла (3) 128, 135', 136'
 Добра (2) 109', 113'
 Достана (2) 136', 146
 Драгана (2) 115, 131
 Дуна 109
 Дуња (3) 135, 135', 138, 138'
 Душана 118'

Ж

Живана (24) 110, 110', 111, 112, 112',
112', 117', 118, 123', 124, 126, 128',
131', 131', 131', 132', 132', 136, 138,
138', 146, 146, 146', 147
Живка (4) 109', 133, 135', 145

З

Злата 103
Зора (2) 122', 124'

Ј

Јаглика (5) 109, 113, 129, 135', 139
Јагода (12) 115, 115, 118', 122', 124,
124', 124', 126', 130', 130', 134, 141'
Јасика 115
Јасна (12) 114, 118', 118', 122', 126, 126',
128', 137, 138, 141', 147', 148'
Јездарица 11'
Јелачја (2) 121', 135
Јелика 127'

К

Какуна 136'
Калина (16) 107, 110, 116, 118, 120,
121, 122', 124, 127, 131, 131, 133',
134, 134', 137', 145
Каравида (2) 122, 135
Каћуна (2) 131', 133'
Керана (4) 111', 117, 128', 132'
Кјерана 116'
Кћерана 141'
Којана (2) 118, 147'
Кошута (2) 122, 127'
Красна 144
Круна (2) 126, 138'

Љ

Љуба (8) 139, 139, 144', 144', 145, 146,
146, 150'
Љубисава (2) 111', 116
Љубица (2) 137', 151

М

Малина (2) 133', 136, 139'
Мелета 132'
Мила (3) 103, 118', 126
Милахна 121
Миленка 122'
Милица (45) 99', 108, 108', 108', 109,
110, 110, 110', 111, 111, 111', 111',
112, 112', 112', 114, 114', 116, 116,
116, 116, 116', 117, 117', 117', 120,
121', 124', 124', 125, 125', 126', 127,
128, 130, 130, 130, 131', 132, 132,
133, 137', 139', 141', 142'
Милојка 122'
Милока 147
Милосава (5) 52, 125, 136', 138, 148'
Милуша 146'
Милхна (2) 107', 147
Миља (8) 121, 125', 127', 129, 129, 139',
145', 145'
Миљана (2) 128, 136
Младена 129'
Мома (7) 109', 111, 113, 116', 117', 126, 130

Н

Нинка 146'
Негода 144
Неденка 123
Нехота 145
Нешка 144
Нишава (5) 121, 128, 132', 138, 138'

П

Пауна (6) 116, 124, 124', 124', 125, 145'
Паунка (2) 120, 146
Планинка (4) 120, 136, 144, 147

Р

Рада (28) 21, 108, 108', 109', 110, 110', 110',
111', 112', 112', 114', 116', 119, 119',
120, 120, 120, 128, 128', 129', 131,
131', 134', 135', 141', 141', 145', 145'

Радомира (2) 139', 148'
 Радосава (8) 112', 113', 114, 114', 115,
 117, 129, 131
 Разумена 141
 Раина (8) 122', 123', 124, 124', 124', 125',
 136, 146
 Ракита (5) 107, 121, 122, 125, 141
 Ранка 113'
 Рокса (2) 112', 113'
 Романија 146
 Роса 145
 Рохна 144'
 Ружа (6) 112, 112, 109', 116, 130, 131'
 Ружица (15) 118, 121, 121, 125', 125',
 127, 128', 132', 132', 134', 136, 141,
 146, 146, 147

С

Светлана 138
 Сеја 111
 Славна (2) 118', 128'
 Смиљана (3) 127, 130', 136'
 Смољана 117
 Спасенија 188
 Срдана (2) 137', 144
 Сребра 139
 Стајка (5) 119, 121', 131, 138', 147
 Стајча 144
 Стамена (7) 122, 125, 132', 133', 137',
 146, 146'
 Стаменка 118
 Стана (45) I', 109, 109, 109', 112', 115,
 119', 119', 119', 119', 119', 120, 121',
 121, 124, 124', 125, 125', 126', 127',
 128, 128, 128', 130, 132, 134', 134',
 135, 135', 136, 136, 136', 136', 136',
 137, 137', 138, 138, 139', 141', 145,
 145, 145', 146', 148'
 Станача 130'
 Станачја 126'
 Станија (6) 121, 122', 126, 146', 146',
 148

Станисава (9) I', 114, 121, 121', 123,
 127, 128', 141', 144
 Станица (10) 113, 114', 117, 118, 118',
 127', 128', 130, 131', 132
 Станка (7) I', 37, 116', 138', 139', 146',
 147
 Станојка (8) 109', 121, 124, 133, 133',
 139, 139', 146'
 Стоисава (4) 112', 118, 122', 128', 135
 Стоја (25) 108', 109', 109', 109', 111, 111,
 112, 112', 113, 114', 116', 121, 124,
 125', 126, 133, 134, 138, 138', 139,
 144, 144', 146', 147', 149
 Стојана (11) 117', 121, 122, 123', 128,
 128', 137', 144', 145, 148', 148'
 Стојка (7) 122', 124', 127, 133', 137, 138,
 144'

Т

Танкоса (2) 150, 147'
 Тихосава 115
 Травица 115
 Трњиина (3) 125', 136', 146

Х

Хојдана (2) 144', 147'
 Хотена 138'

Ц

Цвенија 149
 Цвета (22) 108', 109', 109', 111, 112',
 118', 118', 119, 120, 122, 126', 126',
 127', 128', 131, 132, 132, 132', 138',
 141', 141', 144'
 Цветка 141'

Ч

Чава 147', 149
 Чавка (9) 118, 120, 127, 129, 133', 134,
 135, 135, 137
 Чјухрија 12
 Чујуна 137

ЛИТЕРАТУРА

- Гилффердинг 1972: А. Гилффердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, Сарајево 1972.
- Грковић 1977: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*. Београд 1977.
- Грковић 1983: М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовулама*, Нови Сад 1983.
- Грковић 1998: М. Грковић, *Имена у Ресави за време десјојовине*, Дани српскога духовног преображења (гл. ур. Мирослав Пантић). Деспотовац (1998) 233–246.
- Давидов 1994: Д. Давидов, *Парусија*. Београд–Суботица 1994.
- Даниловић 1994: Д. Даниловић, *Сјари српски ђоменици*. Магистарски рад [у рукопису]. Београд, Филозофски факултет Универзитета у Београду 1994.
- Даниловић 1999: Д. Даниловић, „Поменици”. *Лексикон српској средњеј века* (прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић). Београд 1999, 551–552.
- Ивић 1991: П. Ивић, *Из историје српскохрватској језика. Изабрани ојледи II*, Ниш 1991.
- Левшина Ж. Л. 2021: Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербског правописања Росийској националној библиотеки. Каталог*, Санкт-Петербург 2021.
- Мошин, В. 1958: В. Мошин, *К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гилффердинга Государственной публичной библиотеки. Труды Отдела древнерусской литературы*, XV, АН СССР, Москва–Ленинград 1958, 409–417.
- Новаков 2017: Д. Новаков, *Имена Поменика манастира Крушедола*. Београд 2017.
- Новаков 2019: Д. Новаков, *Најчешћа српска народна имена Поменика манастира Крушедола и Поменика манастира Дечана*, Археографски прилози 41 (2019) 131–144.
- Новаков 2022: Д. Новаков, *Женска имена словенској ђорекла у Парусији (Рс 110) из XIX века*, Археографски прилози 44 (2019) 125–141.
- Поломац 2010: В. Поломац, *Неколико најомена о личним именима у Поменику нејознајој манастира Лиљанске ејискојије*, Проблеми на балканското и славјанското езикозание, 14–15 ноември 2008 г, Велико Търново (2010) 226–243.
- Поломац 2019: В. Поломац, *Женска имена у ђоменику манастира Св. Тројице код Пљеваља (XVI век)*, Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас (ур. Ј. Стојановић). Подгорица (2019) 505–513.
- Поломац 2022: В. Поломац, *Мушка имена у Поменику манастира Свејше Тројице (Пљеваља XVI, век)*, Црквене студије 19 (2022), 459–473.

Стојановић 2012: Ј. Стојановић, *Лична имена по називима биљака и животиња у сѣгарим српским ђоменицима (Пивски ђоменик, Поменик из Хоче и Морачки ђоменик)*, Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас (ур. Ј. Стојановић), Никшић (2012) 109–133.

Стојановић 2013а: Ј. Стојановић, *Лична имена од основе вук- у сѣгарим српским ђоменицима и везивање „вука“ за кулѣи светиої Саве код Срба. Осам векова ма-настира Милешеве* (ур. П. Влаховић), Милешева (2013) 31–45.

Стојановић 2013б: Ј. Стојановић, *Словенска и хришћанска имена у Пивском ђоменику и Поменику из Хоче*, Митолошки зборник 29 (2013), 163–195.

Тодић 2002: Б. Тодић, *Сойоћански ђоменик*, Саопштења XXXIV (2002) 279–293.

Препајац 1979: Љ. Препајац, *Прилої ђроучавању ѣрчких модела срѣскохрвајске анѣтројонимѣје*, Ономатолошки прилози I, Београд (1979) 69–74.

Brgles, Čilaš Šimpraga 2016: B. Brgles, A. Čilaš Šimpraga, *Prilog proučavanju osobnih imena u 16. stoljeću (na primjeru vlastelinstava Susjedgrad i Donja Stubica)*, FOLIA ONOMASTICA CROATICA 25 (2016) 21–51.

JAZU 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb.

Loma 2020: A. Loma, *Problems of chronological and social stratification in historical anthroponomastics: The case of “lupine” and “equine” proper names among the Indo-European peoples*. Onoma 55 (2020) 15–34.

Novakov 2023: D. Novakov, *Ženska imena lična imena u Pomeniku manastira Krke (XVII–XIX vek)*, FOLIA ONOMASTICA CROATICA 32 (2023) 71–92.

Pižurica 1998: M. Pižurica, *Zaštitno ime (iz lokalne perspektive)*, Folklor u Vojvodini 10 (1998) 69–73.

Šimundić 2006: Mate Šimundić, *Rječnik osobnih imena*. Zagreb 2006.

Mihajlović 1968: V. Mihajlović, *Neki problemi semantike naših ženskih imena*, Прилози проучавању језика 4 (1968) 209–226.

FEMALE NAMES OF SLAVIC ORIGIN IN
THE SOPOĆANI MONASTERY COMMEMORATING BOOK

DRAGANA NOVAKOV

The paper will present personal female names of Slavic origin in the manuscript book *Pomenik Manastira Sopoćani* (*Commemorating Book of the Monastery of Sopoćani*), Gilj. 59 (16th–17th century). The research will include all personal female names, including those written on the margins of the pages and on the inside pages of the covers. The aim of the work is to analyse the corpus of the mentioned names and determine their main characteristics – motivation and semantics. At the end of the paper, a register of personal female names from the Monument will be given.

Keywords: *Pomenik*, Sopoćani, monastery, female names, Slavic names

КО ЈЕ БИО НИКОДИМ – ПИСАЦ ХИЛАНДАРСКЕ СЛУЖБЕ
И ЖИТИЈА СВЕТОМ АХИЛИЈУ

АЛЕКСАНДАР ЂЕКЛИЋ*

Айспракћ: У *Служби и житију Светом Ахилију* – хиландарском препису у оквиру *Минеја за мај* (Хил. 230, Т 80) из прве четвртине XV stoleћа – после акростиха наведено је име Никодим, што упућује на име аутора. До сада није поуздано утврђено која се историјска личност крије иза тог имена. С обзиром на то да је било нереално очекивати да ће се ова археографска непознаница решити проналаском неког позитивног историјског извора, једини научни простор у коме је било могуће деловати јесте довођење у везу података из текста са животописом неке личности која носи исто такво име, у одговарајућем временском оквиру. У том смислу, разматрани су упечатљиви елементи – пре свега етноним *Трибали*, затим новацијанска јерес, камене таблице *скрижали*, као и чињеница да је реч о химнографском делу – чиме је створен оквир у који се могла сместити, с обзиром на биографију, једино личност Никодима Тисманског. Потом су и елементи из његовог животописа – исихазам, „толковатељ речи”, као и неки подаци из писма патријарха Јевтимија упућеног њему – потврђени у тексту, чиме је показано да се са великом извесношћу може сматрати да је Никодим – писац хиландарске *Службе и житија Светом Ахилију* – у ствари Никодим Тисмански.

Кључне речи: Никодим, Никодим Тисмански (Грчић), Свети Ахилије, Трибали, исихазам, новацијанска јерес, тумачење/толковање речи

I

У периоду од 2008. до 2017. године у више наврата сам одлазио у Хиландар, где сам у рукописној библиотеци истраживао српске средњовековне повезе књига – њихове градивне и декоративне елементе, технику рада, као и записе повезивача. Како сам, поред тог основног интересовања, још од раније, пратио историјске идеје међу писцима српских средњовековних рукописа, узгред сам направио и снимке *Службе и житија Светом Ахилију* (у даљем тексту – *Служба*) у *Минеју за*

* Александар Ђеклић, УЛУПУДС, alceklic@gmail.com

мај (Хил. 230 / Т 80)¹ из 1400/10. године², будући да је у том тексту било и историјских елемената. Реч је о препису на 22 листа (л. 81^R-102^V), исписаном у тетрадама (свешчицама): 10 (л. 81 и 82), 11 (л. 83-90), 12 (л. 91-98) и 13 (л. 99-102). Такође сам направио снимке и још пет листова из засебне фасцикле који, иако се везују за поменути рукопис, имају сигнатуру 665/575³ и припадају двадесетој тетради неког другог минеја, али су од истог преписивача. На последњој страници фрагмента 665/575 налази се, при дну, непотпун запис повезивача јерођакона Михаила, који гласи: азъ ерѡдіаѣ ѿ нѣи свѣзѧ н поновѣхъ, спа кннга глаголю мннею, а затим другим пером: что ѥ мѣа ма. да ѥ х хрѧ стѣхъ н(н)....(и)в въ стѣхъ манастира (прі) (г)орѣта...цїї ... за дше бѣ. да го прости. Изнад су записи где се види да је књига припадала деспоту Стефану, а потом и деспоту Ђурђу и да ју је Хиландару приложио духовник Пахомије. У горњој половини листа због оштећења недостаје део текста песме Светом Ахилију где се помиње и Србија (србская вѣстѣ данна (похва)ло). На претходној страни истог листа налази се тајнопис који гласи: ѡвкупнкзкѡкѡфцѡпапъскіапъ, а који је одгонетнуо Ђорђе Сп. Радојичић, но коме је писар овог – па онда и рукописа 230 – био именом Рајак (сноу кннгѹ исписа раіаць днакъ).

У *Служби* у рукопису Хил. 230 на више места помиње се етноним *Трибали* – грчки облик имена за Србе, због чега је тај текст и привукао моју пажњу. Прва претпоставка била је да се ради о преводу са неког грчког предлошка, на шта ме је навело управо то изједначавање Срба и Трибала, што је познати манир архаизације (класицизирања) етнонима код византијских писаца од XI до XV столећа, а што није био обичај код српских аутора да свој народ називају тим именом. Међутим, како је служба посвећена светитељу који се везује за цркву са српског простора, почетна претпоставка је одбачена, али било је јасно да иза тога мора да стоји личност која баштини истовремено и српску и грчку језичку традицију, с тим да ова друга – грчка – због укупног утиска који се стиче када се чита текст пролошког житија⁴ у оквиру *Службе*, мора да буде чак и нешто претежнија. Једина позната личност која је могла да се постави у те омеђене оквире био је Никодим Грчић (1310/20–1406), доцнији Никодим Тисмански, за

¹ Богдановић 1978, 114. У хиландарској рукописној збирци сигнатуру рукописа чине два броја. Горњи број се односи на каталог Димитрија Богдановића, а доњи је топографски, и према њему су књиге у поретку у библиотеци.

² Према: Станковић 2007, 342–343.

³ Богдановић 1978, 227.

⁴ Пролошко *Житије Свѣтой Ахилија* налази се на листовима 97^v, 98^r и 98^v.

кога се већ знало да је био српски монах, по оцу грчког порекла, због чега су га и прозвали Грчић.⁵ Како се на листу 91^v, након акростиха, налази исписано име Никодим (никωδιμъ)⁶, овим се већ стекла почетна потврда да је у питању ваљана претпоставка, а и временски оквири рукописа и живота Никодима Тисманског су блиски. Према воденим знацима, рукопис је настао између 1400. и 1410. године,⁷ што значи да је Рајак преписао књигу још у току Никодимовог живота или мало по његовој смрти.

С обзиром на то да се моје основно занимање, као што сам навео, односи на повезе књига, нисам првобитно хтео да проширујем поље интересовања, те стога у почетку нисам даље разрађивао наведено запажање будући да сам био задовољан логичношћу претпоставке у оквиру моје радозналости. Међутим, временом ми је ипак сазрело мишљење да ту почетну претпоставку и текстуално заокружим, сматрајући да би била штета да се та запажања не објаве, јер она могу бити подстицај за нека будућа свеобухватнија тумачења ове археографске непознанице.

Када сам узео у обзир ширу литературу на ову тему, схватио сам да је већ одавно изнета иста претпоставка, само што није у довољној мери разрађена.

II

Климентина Иванова је 2002. године објавила цео текст *Службе*, и она је већ тада хипотетички покушала, како је навела, да повеже личност писца – Никодима са Никодимом Тисманским, позивајући се на свој још ранији текст из 1999. године.⁸ Татјана Суботин-Голубовић је потврдила да је Иванова 1999. године „обазриво претпоставила да би то могао бити поп Никодим, оснивач манастира Тисман и Водице, но да то питање и даље треба сматрати отвореним”. Суботин-Голубовић је даље навела да дели мишљење Иванове у смислу да „аутора службе треба тражити међу српским писцима из XIV (највероватније из последње четвртине тога столећа) и прве половине XV века”⁹. Као

⁵ Јањић, Јанићијевић 2021, 16.

⁶ С обзиром на то да је у овом раду уз име Никодим основно полазиште појам Трибали и личност грчког порекла, излишно је било разматрати друге личности само због истог имена.

⁷ Према: Станковић 2007, 342–343.

⁸ Иванова 2002, 156, 168–169; Иванова 1999, 38–40.

⁹ Суботин-Голубовић 2006, 246.

што видимо, она није одбацила, али није ни прихватила претпоставку Иванове, вероватно због недовољно изнетих доказа. Никодима који се помиње у оквиру ове *Службе* Миодраг М. Петровић је сматрао за писца текста и дао му је за потребе своје расправе литерарно име „Никодим Химнограф”, премда то име нема нарочит значај у утврђивању историјске личности која стоји иза тог имена.¹⁰

Хиландарско *Житије Светиої Ахилија* је по свом садржају у сгласју са противречним предањем које се преносило у ариљском (моравичком) крају око цркве посвећене Светом Ахилију, светитељу, чије се име у неким предањима помиње још и као Арил(ије) или Архилије. У српским родословима и летописима, у зидном сликарству, називи ма манастира, као и у народном предању најчешће се појављују имена Архилије и Ахилије, тако да су та два облика највише и разматрана.¹¹ У *Заїредачком*, *Карловачком* и *Пејајовићевом родослову*, као и *Цетињском летиопису*, јавља се облик имена Архилије, а у *Врхобрезничком родослову*, *Пећком* и *Студеничком летиопису* – Ахилије.¹² Иако су та имена релативно слична – житија два светитеља – ранохришћанског панонско-сремског Архилија, који је по свему судећи пострадао на месту где је подигнута црква и Ахилија Лариског, који је скончао природном смрћу у Лариси – потпуно су опречна. Предања о ариљској цркви и њеном светитељу забележило је више аутора: Ариљац Гаврил Поповић (1848)¹³, Стојан Обрадовић (1858)¹⁴, Феликс Каниц (1868)¹⁵ и Владимир

¹⁰ Петровић 2002, 59–76.

¹¹ Суботин-Голубовић 1993, 37–46.

¹² Стојановић 1927, 26, 27, 47, 72, 73.

¹³ Поповић 1848, 377: „Арилѣ име свое води одѣ св. мученика Ахилиа, кон є быо Епископѣ, родомѣ изѣ Приморја Грчкогѣ изѣ мѣста зовомогѣ Илирисѣ, кои проповѣдаюћи слово Божіе овдѣ одѣ Идолопоклонника за вѣру пострада и посвети се, коегѣ память долази 15. Мая, кои се данѣ овдѣ торжественно и соборно праздуе”.

¹⁴ Обрадовић 1958, 332: „Овај срезѣ добио є ово име одѣ храма посвећеногѣ св. мученику Ахилию, комѣ є црква службу и тропарѣ дала, и кога память празнуе се свагда 15. Мая. Найзнатнија є у срезу овоме ова црква збогѣ нѣне древности која у старини све осимѣ Студенице, цркве и монастире у отечеству наѣмѣ превазилази. Св. Ахилин рођени є Гркѣ и родомѣ изѣ мѣста Илирисѣ зовомогѣ. Онѣ є быо епископѣ и у време идолопоклонства проповѣдао в науку Христову у овоме краю онда населѣногѣ Славянства, но одѣ идолопоклонника на мукама за вѣру уморенѣ и у садашнѣмѣ Ариљу саранѣмѣ буде”.

¹⁵ Kanitz 1868, 142: „Nach dieser ist die kleine Kirche nicht allein ein der Gottesverehrung gewidmeter Bau, sondern ein Denkmal der Pietät und dankbarer Erinnerung an das Martyrium des heiligen Achilios (Aril), der hier den heidnischen Sorben (Serben) die

Поповић (1868)¹⁶. Обрадовић наводи како је Ахилије уморен од идолопоклоника Славјана, а Каниц бележи мучеништво Светог Ахилија (*Achilios*), односно Арила (*Aril*), који је незнабошцима Србима (*Sorben, Serben*) проповедао веру Христову, због чега је жртвовао и свој живот.

Арил из Каницовог извештаја, по коме је Ариље добило име, сродан је облик учесталијег имена панонског мученик Архилија, о којем се само зна да је пострадао у трећем столећу, за разлику од Ахилија Лариског, чији је животопис прилично познат и за кога се поуздано зна да је скончао природном смрћу у Лариси, у IV веку, 330. године. Према непоузданом предању, мошти Светог Ахилија (можда само део или честица) донесене су у ариљску цркву, свакако пре њеног осликавања 1296. године, што се да закључити због присутности фреске Светог Ахилија, која је тада живописана. Могуће је да од тада и почиње изједначавање та два култа. Да није било сличности у именима ова два светитеља, вероватно не би ни дошло до њиховог поистовећивања. Сличност имена је довела и до преплитања биографија иако су у питању две неспојиве судбине и различити животи. На темељу те исконструисане биографије, где се уз име Ахилија Лариског преплићу његови биографски подаци са подацима панонског мученика Архилија, видимо да је и Никодим написао хиландарско *Житије Свѣтоѣ Ахилија*, јер нема сумње да је то предање у ариљском крају било присутно и раније, још у његово доба.

Никодим је Обрадовићеве „идолопоклонике Славјане” и Каницове „незнабошце Србе” означио као Трибале, па иако су употребљена различита имена, историјски смисао је остао исти, а огледа се у уверењу да постоји континуитет између Срба и Трибала, који су некада били незнабошци и идолопоклоници. Историјска идеја континуитета присутна је код свих српских средњовековних писаца житија, родослова, летописа и зборника, уколико су имали осврт на далеку прошлост. Код њих не постоји помен о досељавању Срба у складу са Порфирогенитовим представама. Уз такве погледе на историју која сеже најчешће до цара Ликинија, али и до цара Августа, такође су присутна тумачења да Срби примају хришћанство од апостола Павла, Тита или Андроника. Ова виђења прошлости понављају се у српским рукописима све до краја XVIII столећа. Тек почетком истог века, под утицајем

Christusreligion verkündet und der Ausbreitung der heilbringenden Lehre sein Leben geopfert haben soll”.

¹⁶ Поповић 1868, IV/2.

стране литературе, најпре гроф Ђорђе Бранковић, а потом и Павле Јулинац (1765), уносе нову историјску идеју о досељавању. Никодимово довођење у везу Срба и Трибала је у потпуном сагласју са владајућом историографијом времена у којем је живео.¹⁷

Тумачења о односу Архилије – Ахилије развијала су се и у правцу одбацивања постојања панонског Архилија и тврдњи да су поменута имена различити облици истог имена¹⁸, што се коси са изнетим, али исход те расправе није пресудан за овај текст.

Радови Татјане Суботин-Голубовић потврђују да грчке службе и житија Светом Ахилију, као и оне које су преведене на српскословенски, немају заједничке елементе са хиландарском *Службом*, као и са бечким преписом који је у међувремену Суботин-Голубовић открила, што значи да је реч о делу насталом на српском простору у вези са култом локалног карактера.¹⁹ То тврди и Иванова, на основу новог пролошког житија праћеног песмама у *Служби*, по чему се види да је дело настало из Никодимовог пера независно од грчких текстова, као и од њихових словенских превода о Светом Ахилију.²⁰

III

Никодим није могао да чује за етноним Трибали у ариљском крају јер то име није део српске језичке традиције и, као што је наведено, ретко се среће у српским рукописима. То име су за Србе користили Грци, а ређе Бугари и Срби, и то само они који су били под снажним грчким утицајем и образовањем. Међу српским рукописима име Трибали помиње се у једном препису *Житија десјотѡа Сѡефана*, где Константин Филозоф, према Григоровичу, за Ликинија каже да он „беше Трибалски (тѣнвалѣйскѣй) господин родом Србин...”²¹ и у *Хаѡи-Јордановом родослову*, где је наведено: „Ово је родослов господа земље тривалске (тѣнвалѣйскѣ)

¹⁷ Ова тема захтева засебну студију, тако да литература, због обимности, није наведена.

¹⁸ Вељковић 2015, 363–376.

¹⁹ Суботин-Голубовић 1987, 21–33; Суботин-Голубовић 1996, 29–34; Суботин-Голубовић 2006, 245–257.

²⁰ Иванова 2002, 153.

²¹ Григоровић 1915, 100; Григоровић ово житије назива *Житије ѡписноѡамяѣнаѡ Десјотѡа Сѡефана*. Део је рукописа 4^о, а помиње га са осталим рукописима које је пронашао у Типикарници Светог Саве и у пиргу Вазнесења близу Манастира Хи-

то јесте српске (срѣбскыѣ).²² У Карловачком родослову помиње се још и античка Тривалија (трѣвалѣа), којом је, како је тамо записано, владао дѣоклнтѣанъ, родомъ ѿ Зете.²³ За разлику од српских рукописа, где се име Трибали ретко појављује, код бугарског патријарха Јевтимија Трновског (око 1325–1402), који је био исихаста и под снажним грчким упливом²⁴, употреба архаизама Илири, Трибали, Далмати редовна је појава. То се види у препису *Житија ѡреѣподобноѣ оца нашеѣ Илариона, ейи-скоѣа Меѣленскоѣ*, где се за Србију користе имена Трибали и Далмација (Трѣвалы же и Далматѣж)²⁵, као и *Житија Светѣе Пейке*, где име Трибали (Трѣвалы) он користи за српске крајеве које је освојио цар Јован Асен. На маргини тог рукописа записана је белешка да се Трибали називају Србија (трѣвалы срѣбѣж нѣменѣтъ).²⁶ Професор Ђорђе Трифуновић је, као појашњење за употребу имена Трибали у *Житију Светѣе Пейке*, нагласио да су писци српских житија увек за Србију користили назив српска земља (срѣбскаѣа зѣмля), чиме и он потврђује да древно име Трибали, иако познато, није коришћено код наших средњовековних писаца.²⁷

Међутим, за Никодима употреба етнонима Трибали је уобичајена и он то име у *Служби* помиње четири пута: на самом почетку, на листу 81^R (трѣвалѣѣ), на листу 97^V (трѣвалѣѣ) и два пута на листу 98^R (трѣвалѣѣ) и (трѣвалы).²⁸ Иако је Никодим писао српскословенском азбуком, из начина како је он образложио везу Трибали – Срби, сѣн оуѣво Трѣвалы сконѣѣ ѣ езѣкомъ срѣбѣ нѣменѣютъ ѣ²⁹ („ови пак Трибали на своме језику називају се Србима”), јасно се запажа да он Трибале доживљава као туђи народ и да је тежиште његовог језичког бића у грчком језику, премда је такав његов отклон према Србима – Трибалима вероватно појачала и чињеница да у времену о којем говори они још нису били хришћани. Слично запажање је изнела и Иванова, сматрајући да је Никодим недвосмислено показао дистанцу према српском народу.³⁰

ландара (у Хрусији). У другим преписима *Житија Десѣоѣа Сѣефана* за Ликинија се каже да он беше далматински господин, родом Србин (Стојановић 1927, 44).

²² Стојановић 1927, 58.

²³ Стојановић 1927, 2.

²⁴ Тахиаос 1975, 96.

²⁵ Kałużniacki 1971, 56.

²⁶ Kałużniacki 1971, 70.

²⁷ Цамблук 2018, 17–18.

²⁸ Хил. 230, л. 81^R, 97^V, 98^R; Иванова 2002, 156, 168.

²⁹ Хил. 230, л. 98^R; Иванова 2002, 168.

³⁰ Иванова 1999, 39.

Један препис Никодимове службе из 1565. године налази се у Аустријској националној библиотеци у Бечу под сигнатуром Cod. slav 12 у *Минеју за месеце април и мај* (на листовима 159^v–172^r), који је открила Татјана Суботин-Голубовић. Етноним Трибали у бечком препису појављује се на једном месту, и то на почетку службе: нж(ѣ) въ трѣвалѣх(ъ) вѣѣнѣ вѣры рад(н) и исповѣданїа.³¹

Нема писаних података да је Никодим Грчић негде поменуо име Трибали за Србе, али је сигурно да је био упознат са том склоношћу Грка, најпре преко античких писаца, а онда и преко византијских аутора, поготово његових савременика из друге половине XIV и почетка XV столећа. У XI веку српско име су класицизирали у грчко – Трибали: Јован Скилица³², Михаило Псел³³ и Јован Зонара.³⁴ У XII веку Никита Хонијат је писао: „А мало касније објави рат народу Трибала, други би их назвали народом Срба”.³⁵ У XIII и XIV веку бројни византијски писци³⁶ користе исти манир архаизације етнонима, али то чине и савременици Никодима Грчића, као што су: Теодор Хиртакин – учитељ граматике и ретор у Цариграду прве половине XIV века; Алексисе Ламбин – ретор и писац исихастичких расправа; Нићифор Григора – полихистор; патријарх Филотеј Кокин (1300–1379) – химнограф, хагиограф, привржени присталица Григорија Паламе; Јосиф Калотет, писац исихастичке расправе и есфигменски монах, замонашен када је Григорије Палама био игуман (1335–1336); Теофан Ватопедски – игуман манастира Ватопеда око 1360. године.³⁷

Никодим Грчић и већина наведених савременика били су део исихастичког покрета који је преплавио Византију, Бугарску, Србију и Влашку у другој половини 14. столећа. Кључна личност у ширењу исихазма био је Филотеј Кокинос, ученик Григорија Паламе и цариградски патријарх у два наврата (1353–1354. и 1364–1376). За време када је Филотеј био на челу Цркве – „у праскозорје осме деценије XIV века, исихастички покрет је у пуном замаху”, каже Тахиаос, „и доба живих

³¹ Суботин-Голубовић 2006, 247–248.

³² ВИИНЈ 1955, 117, 159, 160, 162.

³³ ВИИНЈ 1955, 224.

³⁴ ВИИНЈ 1955, 254.

³⁵ ВИИНЈ 1971, 116.

³⁶ ВИИНЈ 1986, 666.

³⁷ ВИИНЈ 1986, 610, 615, 624–627, 630–633, 636–637, 645.

распри између бранилаца и противника исихазма већ је прошло, сваки отпор је разбијен, а црквене послове Царства воде исихасти”.³⁸

Прва словенска земља која је прихватила утицај исихаста, још доста раније, била је Бугарска. Тамо, на византијско-бугарској граници се 1331. године наставио велики поборник Исусове молитве Григорије Синаит, који је стекао многе ученике међу Бугарима. Један од његових најистакнутијих ученика био је бугарски монах Теодосије, чији је затим ученик постао Јевтимије Трновски, будући бугарски патријарх.³⁹ Захваљујући патријарху Јевтимију, реформатору бугарског правописа, дошло је до снажног ширења исихазма. У покрет су били укључени и видински митрополит Јоасаф, митрополит Влашке Антим, митрополит кијевски и московски Кипријан и бројни светогорци, међу којима је, сматра се, био и старац Исаија Серски Хиландарац, с обзиром на то да је био преводилац *Небеске јерархије* псеудо-Дионисија, списа који је извршио велики утицај на развој исихазма XIV stoleћа.⁴⁰ Никодим Грчић је био у блиском односу са старцем Исајиом, о чему пише епископ Марко Пећки када помиње старца Исаију и његовог „спосника и љубомудра мужа попа Никодима”.⁴¹

У хиландарском *Житију сѣарца Исаије*, које је написао Непознати Светогорац у XIV stoleћу, помињу се монаси које је старац Исаија изабрао за посланство у Цариград ради измирења Српске цркве са Васељенском патријаршијом, међу којима је био и Никодим, „тако и Никодима, часна освештена мужа, силна у књигама, још силнија у знању и говору и одговору, Грка родом, који је и саставио у Угровлашкој земљи два велика часна манастира с великим трудом и старањем многим и са саветом и помоћу преподобнога оца нашег Исаије, и тако силом Светог Духа и Божијим садејством сакупи општежића велико мноштво народа, инока црноризаца, који и у тој земљи сија као нека светла Даница, сваким врлинама украшен”.⁴² Када је посланство, у коме је био и Никодим

³⁸ Тахиаос 1975, 94.

³⁹ Тахиаос 1975, 94–95.

⁴⁰ Јањић, Јанићијевић 2021, 101–117.

⁴¹ Вуксан 1925, 93.

⁴² Шест писаца 1986, 96; Дучић 1884, 75: такожде же Никодима. часна и освештена мѡужа силна въ кнѣгахъ. силнѣиша въ разѡумѣ и словесехъ и ѡтвѣтѣхъ. грѣка родомъ. нже и сѣставляшаго на угровлашскомъ землѣ два велика и часна манастира съ великимъ трудоу и потыштанїемъ мнозице и съ свѣтоу и подѡштїю прѣподобнаго ѡтца нашего Исаїе, и тако силоу светаго дѡуха и божїице посѣштенеце съвѣкоупи општаа житїиа множество многа народа ннокѡ уѣноризце. нже и на тонъ землѣ сїаеъ како нѣкаа свѣтла дѣнїца всакѣмѣмъ дѡуховнимъ добродѣтелѣмъ ѡукрашенъ.

Грчић, стигло у Цариград 1375. године, тамо је патријарх био, по други пут, поменути Филотеј. Након успешно обављеног измирења изгледа да је Филотеј рукоположио Никодима Грчића у чин архимандрита, како сведочи његов биограф Стефан.⁴³ Од патријарха Филотеја потичу списи и о сусрету цара Душана и Григорија Паламе, при чему се види да је и он склон да архаизује српско име: „Неки Георгије родом Трибал“, „Тада је Стефан архонт Трибала и сам дошао на Атос...“, „Већ је био изгубио сваку наду док Бог није подстакао неке Трибале или Далмате из крајева преко западних граница, људе добре и поштене те су у име свог народа, који далеко живи, богато платили варварима и спасили светог“.⁴⁴ Јован Мајендорф истиче да су не само Григорије Палама већ и његов ученик Филотеј ималио склоност да се позивају на античке писце.⁴⁵ Стога је разумљиво зашто исихасти редовно за Србе користе антички етноним Трибали. Тај се манир прелио, као што је наведено, и на Јевтимија Трновског и остале исихасте, тако да је и Никодим Тисмански, будући и сам исихаста, а уз то и грчког порекла, сигурно користио то име, поготово када знамо да су га сматрали „силна у књигама и још силнија у знању“, а класицизирање етнонима у „високом стилу“ била је међу Византијцима одлика образованих људи. На основу свега изнетог у вези са етнонимом Трибали, можемо да изведемо закључак да је Никодим Тисмански сасвим извесно могао да буде аутор хиландарске *Службе*.

У складу са начином како је описан у историјским изворима, Никодим Тисмански има готово све предуслове за бављење химнографијом – најсложенијим обликом црквене књижевности, који захтева огромно богословско и филолошко знање, као и књижевни таленат. У прилог томе иде оцена Котарчића, по коме се нарочито истиче „Никодимова способност и познавање словенског и грчког језика, посебно Светог Писма, те му се приписује назив ретора“.⁴⁶ Поређења ради, Иванова је за писца *Службе* навела да је он био ерудит, познавалац не само богослужбених текстова, но и полемичких и антијеретичких традиција.⁴⁷

Историјски извор који потврђује сарадњу Никодима Тисманског и трновског патријарха Јевтимија јесте његово писмо „Свештеноиноку

⁴³ Котарчић 1991, 200.

⁴⁴ ВИИНЈ 1986, 629–633.

⁴⁵ Meyendorff, 1975, 93–106; Палама 2008, 25.

⁴⁶ Котарчић 1991, 200.

⁴⁷ Иванова 1999, 38.

Никодиму Тисманском...” (Никодимѡу, свещенноинокѡу нже въ Тисменѣ...) ⁴⁸, написано после 1385 (?). ⁴⁹ Јевтимије је, у ствари, упутио три писма црквено-правно-литургијског карактера Никодиму Тисманском, Кипријану Кијевском и Московском, као и Антиму, митрополиту Цариградске патријаршије за Влашку. „У писму Никодиму патријарх опомиње на велику озбиљност без лажног милосрђа, како се не би запало у јерес месалијана или чак прелест новацијана” ⁵⁰ (Въпрошеніе се многа вънманиа и страха трѣбоуетъ, тако да не кто, отъ безцѣрнаго многаніа подвижесѣ, въпаднетъ въ Малаѣтанскѣ ерес[ѣ], нли пакы, ради опаснаго истазаніа, въпаднетъ въ Нават[ѣ]скѣ прѣлѣст[ѣ]) ⁵¹. Новацијанску јерес помиње два пута и писац хиландарске Службе, по коме се та „вѣсеквѣрннаабаа ересъ навата трапезонтскаго изли на Трибале који себе својим језиком називају Србима и који просвећени бише у почетку у доба Тита апостола, али због непознавања писма следоваше ереси наватовы, која се и до сада у босанским странама налази”. ⁵² Помињање новицајанске јереси, што је упадљиво, није неважно и сасвим је могуће да је писмо Јевтимија Трновског утицало на Никодима Тисманског, ако претпоставимо да је он писац Службе, да ту јерес удене у текст житија, будући да је новацијанство настало средином III столећа – у времену када је живео и панонски мученик Архилије, за разлику од месалијанске јереси, која је настала крајем IV столећа, те стога није ни могла бити употребљена. Да ли је Никодим намерно циљао одговарајуће временске оквири или се то десило случајно, тешко је тврдити, али за потребе житија била му је свакако нужна нека рана јерес. Оно што повезује два текста, Јевтимијев и Никодимов, јесте пренаглашавање опасности од новацијана, због чега се Подскалски и пита, „зашто се већ увелико заборављена секта која се позивала на римског Новацијана (око 250. године), представља на застрашујући начин, поготово што је он оставио иза себе изузетно одмерен спис *De bono pudicitiae*” ⁵³. Познато је да су новацијани отпали од Цркве због

⁴⁸ Kałużniacki 1971, 205.

⁴⁹ Подскалски 2010, 307–308.

⁵⁰ Подскалски 2010, 592.

⁵¹ Kałużniacki 1971, 221.

⁵² Иванова 2002, 168; Хил. 230, л. 98⁸. Иванова је написала погрешан облик новацијанске јереси: ереси Наватовы, а у рукопису је: ереси Наватовы (Иванова 2002, 154, 168).

⁵³ Подскалски 2010, 592. Из превода се не стиче утисак о том „застрашујућем” начину представљања новицијана, како каже Подскалски, премда је он заиста у праву ако се посматра Јевтимијев текст.

ставова да би требало да се сачекају боља времена за поновно враћања у Цркву оних који су пали за време Децијевог (*Traianus Decius*) прогона па се покајали. После неуспелог избора за папску столицу, Новацијан је ступио у раскол заједно са епископима који су га подржавали (251. године). У *Законојравиљу* Светог Саве новацијани (Наватни нѐ) називају се још и *чистиим*, а у одлукама Шестог помесног сабора, на које се позива Свети Сава, предлаже се крајње благо поступање према њима (иако после долази и до заоштравања): „Ови поменути јеретици, након што уз остале и своју јерес прокуну, нека буду примљени у Цркву, и само светим миром помазани приопштавају се, али само новатијани и четрнаестници”⁵⁴. Делује да су Новацијан и његови следбеници били више расколници него што су јеретици, што потврђује Василије Велики: „Расколници су они који су себе одвојили од Цркве, као што су новатијани и такозвани чисти”⁵⁵. Пренаглашавање опасности од новацијанске јереси за корак приближава Никодима – писца *Службе*, који придевом *вѣсѣквѣрнѣаваа* појачава опасност од те јереси, и Никодима Тисманског, коме у писму Јевтимије Трновски истиче да се због опасног *нѣстѣанѣа* може упасти у новацијанску прелест. Ако је тачно да је писмо патријарха имало утицаја на Никодима, што се чини извесним, онда је његово дело настало вероватно после упитне 1385. године. Ова процена је у складу са мишљењем Иванове да је *Служба* настала најраније у другој половини XIV, а најкасније у првој четвртини XV столећа, када је образац свечаних служби по јерусалимском типуку већ постао правило, а не новотарија.⁵⁶

Да је писмо патријарха Јевтимија имало утицаја на Никодима Тисманског и да би он могао бити писац *Службе*, може се уочити по још једном детаљу. Наиме, патријархово писмо је написано у форми питања и одговора. Претходно је Никодим Тисмански поставио питање зашто Мојсије као претпостављени аутор *Петокњижја* у извештају не каже ништа о духовним (невидљивим) створењима, односно анђелима. То писмо није сачувано, али га је патријарх Јевтимије у одговору на неки начин препричао, где он појашњава, између осталог, да је Мојсије из божанског надахнућа изоставио духовна бића како би сачувао

⁵⁴ *Законојравило* 2019, 88.

⁵⁵ *Законојравило* 2019, 178.

⁵⁶ Иванова 2002, 152.

Израелите од блиске опасности политеизма.⁵⁷ Зато су му дате и заповести, Моисею тѣмъ законоположити повелѣ, иако да не въ многобожіе въпадоут.⁵⁸ Могуће је да је Мојсијева борба против многобожаца из Јевтимијевог писма послужила Никодиму да у *Служби* упоређи Ахилија са Мојсијем, јер је и он водио сличну борбу против многобожаца Трибала, иако другѣгъ Моисн законоположникъ иавн се. скрижали носе не писменн наурътан'ныйѣ, нъ дѣѣ бѣ жнва. еже оузаконоположникъ, добръ оупасе блѣтню.⁵⁹ Иако су поређења светитеља са Мојсијем типичан мотив у књижевности, овде се ипак, уз извесну опрезност, могу запазити одређене текстолошке паралеле у оба текста. Види се да је код оба аутора у употреби иста лексема: законоположникъ и оузаконоположникъ код Никодима и законоположити у Јевтимијевом писму. Никодим, као и код примера новацијанске јереси, не преноси дословно оно што је Јевтимије Трновски написао већ основну идеју интерпретира на свој начин, што је одлика учених људи. Зато он уместо израза повелѣниѣ (заповести) користи појам скрижали, и ту се уочава његова склоност ка тумачењу речи, јер су скрижали прецизнији израз за камене таблице на којима је Мојсије добио Десет Божјих заповести.

Текст хиландарске *Службе*, посматран само кроз помињање феномена *свѣтлосѣи* и *озарење*, и њима сродних израза, може да се сматра као један изразито исихастички спис. Исихасти су нарочито били склони догматичким и литургичким темама и тежили су дубљем разумевању и препознавању смисла појмова „светлост” и „преображење”.⁶⁰ Најузвишенији циљ исихаста – визију божанске светлости – описао је у X веку Свети Симеон Нови Богослов на основу личног искуства. Ослањајући се на предања светих отаца, али и на лични опит, Григорије Палама је изградио својеврсну теологију светлости, тако да је виђење божанске светлости постало окосница његовог богословља. По његовим тумачењима, Бог по својој суштини остаје несазнатљив створеном, али се општење са Богом остварује преко нестворених божанских енергија које се препознају као „благодат Светог Духа”.⁶¹ Палама каже да красота која долази Божјом благодаћу јесте светлост, дарована онима који су се овде на Земљи очистили.⁶² У хиландарској

⁵⁷ Подскалски 2010, 308.

⁵⁸ Kałużniacki 1971, 206.

⁵⁹ Иванова 2002, 168; Хил. 230, л. 98^в.

⁶⁰ Подскалски 2010, 304.

⁶¹ Лазих 2007, 130.

⁶² Палама 2008, 153.

Служби, иако је то дело посвећено мученички пострададалом светитељу, доминирају, као и код Паламе, исти мотиви невештаствене светлости. Никодим је упесмио мученичку крв и довео је у везу са задобијањем светлости: *ѡбагрѣннѣмъ крѣвѣнъ твоѣмъ свѣтло оукрашѣнъ* (л. 81^V), *сщ҃енїа одеѣѣю. крѣвѣннѣмъ строгаѣмъ ѡбагрѣнѣноу... въ вышнѣмъ свѣтло...* иако *ѡнѣмъ свѣтлоноснѣмъ* (л. 82^V). Палама користи појмове „наднебесна светлост”; и уопште, лексеме *свѣтлостѣ* и *озарење* увек се изнова појављују у његовом делу, исто као и код Никодима у *Служби*: *въ вышнѣмъ свѣтло* (л. 90^R), *озарѣмъ ѣсн свѣтомъ* (л. 81^V), *анкостѡтѡтѡмъ свѣтла* (л. 91^R), *свѣтолѣтнѣмъ незаходѣмаго свѣта прѡ озарѣмъ се* (л. 91^R), *свѣтлѣмъ свѣтлѣмъ* (л. 92^V). Када Никодим пише *свѣтомъ трѡнѣмъ* (л. 81^V), *ѡднѣмъ свѣтомъ трѡслѣнѣмъ* *озарѣмъ ѣсн мыслѣмъ вѣрѣнѣмъ* (л. 90^R) или иако *звѣзда свѣтозарѣмъ*, *озарѣмъ ѣсн ѡца вѣрѣнѣмъ трѡсѣмъ телѣмъ свѣтомъ* (л. 97^R) или *оумъ ѡнъ просвѣтѣмъ невѣстѣмъ* *нѣмъ нѣмъ трѡнѣмъ свѣтѡ* (л. 97^R), *наслуѣује се да су то све Никодимови песнички изрази* *надахнути Паламиним богословљем невештаствене „уипостасене” светлости – светлости која не постоји самостално нити је разлучена од божанства*.⁶³ Употребу овог израза Никодим је посебно истакао у делу јутарњег богослужења – *јужирѣња*, где је у оквиру „светловодственог тропара” – *свѣтѣлѣна* користио чак „седам семантичких јединица”, како их је назвала Иванова, које су настале од појма *свѣтлостѣ* или *озарење*: *свѣтоѡсѣмѣнѣмъ ... свѣтѣмъ мироу... ѡд свѣтодѡтѡтѡмъ. въ свѣтѣмъ ѡцѣмъ... свѣтѣмъ свѣтомъ неѡсѣмѣнѣмъ мироу ѡзарѡуѡмъ* (л. 102^R).⁶⁴

Као што се види, у тексту доминирају и стално се изнова понављају лексеме *свѣйлости* и *озарење*, и њихова свеприсутност намеће закључак да је то дело написано у исихастичком духу, што упућује да писца *Службе* – Никодима Химнографа с правом можемо сматрати исихастом, уосталом, као и Никодима Тисманског.

У прилог томе иде и мишљење да је већина хагиографских дела у XIV столећу написана под исихастичким утицајем. У тим делима предност је дата унутрашњој и мистичној визији више него активностима у практичном животу.⁶⁵

У радовима других Данилових настављача још једном се помиње избор хиландарских монаха за посланство патријарху у Цариград кир Филотеју, а између осталих, уз име Никодима (Грчића) стајало

⁶³ Палама 2008, 143–144.

⁶⁴ Иванова 2002, 151.

⁶⁵ Тахиаос 1975, 96.

је: Никодима – „тумача речи”⁶⁶, односно, у Даничићевом издању: никодима глаголомъ тълкователя⁶⁷. И Јован Рајић пише о овом догађају, при чему за Грчића он користи име „Никодимъ Преводчикъ”⁶⁸, чиме жели да укаже на преводилачку улогу током преговора у Цариграду. Драгана Јањић и Горан Јанићијевић мисле да се тълковатељ речи не односи на пуког преводиоца, као што се обично сматра, јер су они мишљења да су сви посланици у Цариграду морали добро говорити како српскословенски тако и грчки језик, већ да је он имао улогу „прецизнијег тумачења значења у догматском и канонском смислу”.⁶⁹ Овим тумачењима, у складу са основним значењем „тълковатељ речи” можемо додати да се он бавио лексикографијом, семантологијом, етимологијом, дакле тумачењем и филозофијом речи, њиховим пореклом, смислом и значењем, било да се ради о богословским или књижевним појмовима. Када писац житија каже: „Ови Тривали, дакле, својим језиком Србљем именују се” (сѣн оубѣ трѣвалѣ, свонмъ ѣ езѣкомъ срѣблѣ именуѣютъ се), он појашњава један етним, он толкује једну реч. Такође, он тумачи и топоним *Моравица* на један загонетан начин, вероватно из угла грчког језика, у чији смисао је тешко проникнути јер не знамо шта је имао на уму: „Док се враћао, на путу га убише људи злотвори, на месту званом Моравица, што се толкује изобилна паша” (възвращающу се кмоу, на путѣ злотѣвнымъ ѣлкы ѣбыенъ бѣ на мѣстѣ глѣмѣмъ Моравица. еже толкуѣтъ се обилна пажитѣ).⁷⁰ Тумачење речи је важан предуслов за писање химнографија, тако да је разумљиво зашто се Никодим, писац *Службе*, упушта и у такве изазове. Иванова је оценила да текст *јуѣрења* у оквиру *Службе* упућује на високообразованог и искусног писара, који је до савршенства савладао ткање речи („изплитането на словото”)⁷¹. Како је за Никодима Тисманског вештина тълковања речи историјски потврђена, то је још један заједнички именитељ и још једна потврда да је он могао да напише хиландарску *Службу*.

⁶⁶ Данилови насѣављачи 1989, 130.

⁶⁷ Даничић 1866, 382.

⁶⁸ Раичѣ 1794, 18.

⁶⁹ Јањић, Јанићијевић 2020, 427.

⁷⁰ Иванова 2002, 169; Хил. 230, л. 98^v.

⁷¹ Иванова 2002, 150.

IV

Наведени подаци из живота Никодима Тисманског у сагласју су и подударају се са оним што је написао Никодим – писац хиландарске *Службе*. Сви изложени докази у овом раду иду у прилог стављању знака једнакости између ове две личности. Они имају иста имена, а временски оквири њихових живота се подударају будући да је препис *Службе* настао пред крај живота или мало после смрти Никодима Тисманског. Уписавши своје име у акростиху, како је запазила Иванова, Никодим је показао да је и он црквени ауторитет, као што је то био и Никодим Тисмански – угледна црквена личност, настојатељ манастира, исихаст, књижевник⁷². Те две личности спаја и исихастичка оријентација, али и неки несвакидашњи појмови, као што су Трибали, Новацијанова јерес. Такође им је заједничка склоност ка толковању речи, потврђена код обе личности. Никодим Тисмански, у складу са начином како је описан у историјским изворима, где се увек истиче његова ученост, има све предуслове да би се могао бавити химнографијом – најсложенијим обликом црквене књижевности, која захтева огромно богословско и филолошко знање.

У оквиру ове компаративне анализе текста *Службе* и животописа Никодима Тисманског сигурно нису исцрпљене све могућности – можда ће се пажљивијим читањем појавити нека нова запажања. Потребно је имати на уму да је приказана методологија, с обзиром на доступне изворе, једини могући начин истраживачког рада у погледу ове теме. Исту методологију користила је и Климентина Иванова, па иако није у детаље разрадила своју поставку, она је била на правом трагу. Независним долажењем до истих закључака – неком врстом паралелизма у размишљању – поткрепљује се исправност овог методолошког приступа и даје додатна снага закључцима.

Веома је мала вероватноћа да се све наведене одреднице које се односе на Никодима Тисманског доведу у везу са неком другом личношћу – за то би била потребна готово иста биографија као што је његова. Стога се може извести закључак да је са великом поузданошћу доказано да је Никодим Тисмански писац хиландарске *Службе и жиџија Свѣиѡм Ахилију* и да се иза имена Никодим Химнограф крије његово име.

⁷² Иванова 1999, 38.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

ВИИНЈ 1955: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том III, Београд 1955.

ВИИНЈ 1971: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV, Београд 1971.

ВИИНЈ 1986: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986.

Данилови настављачи 1989: *Данилови настављачи, Данилов ученик, друџи настављачи Даниловој зборника*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1989.

Даничић 1866: Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских, најисао архиепископ Данило друџи*, Загреб 1866.

Дучић 1884: Н. Дучић, *Старине Хиландарске, Гласник српској ученој друштва*, књ. 56, Београд 1884.

Законоправило 2019: *Законоправило Свете Саве*, Добрунска Ријека 2019.

Иванова 2002: К. Иванова, *Възпявам те, отче Ахилие, на архиереите украса*, Археографски њрилози, бр. 24, НБС, Београд 2002, 143–176.

Стојановић, 1927: Љ. Стојановић, *Сџари српски родослови и лџиојиси*, Београд 1927.

Суботин-Голубовић 2006: Т. Суботин-Голубовић, *Још један њрејис српске Службе Св. Ахилију*, Црквене студије, Ниш 2006, 245–257.

Хил. 230: *Служба и житије Свете Ахилија*, 1411–1421. Рукопис Хил. 230 (Т 80).

Цамблак 2018: Г. Цамблак, *Слово о њреносу мошџију Свете Пејке из Ирнова у Видин и Србију*, превео и поговор саставио Ђорђе Трифуновић, Горњи Милановац 2018.

Шест писаца 1986: *Шест џисаца XIV века*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1986.

Каџуџниаки 1971: Е. Каџуџниаки, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*, London: Variorum Reprints, 1971.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каџалоџ џирилских рукојиса манастира Хиландара*, Београд 1978.

- Вељковић 2015:** Ж. Вељковић, *Свети Ахилије – Архилије, један светица са две варијанте имена*, Теолошки погледи XLVIII, 2/2015, 363–376.
- Вуксан 1925:** Д. Вуксан, *Епископ Марко*, Ловћенски одјек, год. I, бр. 2 и 3, Цетиње 1925, 81–96.
- Григоровић 1915:** Донесенија В. И. Григоровича об његовом путовању по славјанским земљама. Издание Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, Казань 1915.
- Иванова 1999:** К. Иванова, *Неизвестна српска служба за св. Ахил Лариски (Пресјански)*, Старобългарска литература 31, 1999, 24–40.
- Јањић, Јанићијевић 2020:** Д. Јањић, Г. Јанићијевић, *Свети Никодим Тисмански – његов живот у цариградском посланству кнеза Лазара*, Култура, бр. 166 /2020, 411–432.
- Јањић, Јанићијевић 2021:** Д. Јањић, Г. Јанићијевић, *Св. Никодим Тисмански (Рефлексије монашког догматологије у другој половини XIV вијека)*, Лепосавић 2021.
- Котарчић 1991:** Љ. Котарчић, „Зборник Данила II као извор при састављању житија св. Никодима Тисманског”, *Архиепископ Данило II и његово доба – међународни научни скуп поводом 650 година смрти (децембар 1987)*, Београд 1991.
- Лазич 2007:** М. Лазич, *Теологија лейоше*, Београд 2007.
- Обрадовић 1958:** С. Обрадовић, *Описаніе окружіа ужичкогъ*, Гласник друштва Српске словесности, свезка X, Београд 1858, 296–339.
- Палама 2008:** Свети Григорије Палама, *Тријаде*, Београд–Шибеник 2008.
- Петковић 1935:** С. Петковић, *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци 1935.
- Петровић 2002:** М. М. Петровић, *Нови подаци Никодима Химнографа о јереси у Србији и Босни средњег века*, Историјски часопис 47, Београд 2002, 59–76.
- Подскалски 2010:** Г. Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Буџарској и Србији (85–1459)*, Београд 2010.
- Поповић 1848:** Гаврило Поповић, *Србија, Ариљ (Окруже Ужичко)*, Новине читалишта београдског, Число 46, 5. Новембра 1848.
- Поповић 1868:** Владимир Поповић, *Опис Ариља*, Зимзелен, лист за умне, забавне и материјалне интересе, бр. 4, година XII, 29. фебруар 1868.
- Радојичић 1961:** Ђ. Радојичић, *Песме за кули Ахилију Лариском код Срба*, Летопис Матице српске књ. 388, св. 1, јули 1961, Нови Сад 1961.
- Раичић 1794:** Јоанн Раичић, *Историја разнихъ славенскихъ народова наипаче Болгаръ, Хорватова, и Сербова*. Часть III, 1794.
- Станковић 2007:** Р. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века*, Београд 2007.

Суботин-Голубовић 1987: Т. Суботин-Голубовић, *Култи Светиої Ахилија Ларискої*, Зборник радова Византолошког института, XXVI, 1987, 21–33.

Суботин-Голубовић 1993: Т. Суботин-Голубовић, Ахилије – Архилије, или о мешању култова. *Богородица Градачка у историји српскої народа*. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992. Чачак 1993, 37–46.

Суботин-Голубовић 1996: Т. Суботин-Голубовић, Словенски преписи службе св. Ахилију и њихови грчки узор, *Свети Ахилије у Ариљу*. Зборник радова с научног скупа 25–28. 5. 1996. Београд 2002, 29–34.

Тахиаос 1975: А. Е. Тахиаос, Исихазам у доба кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975.

Kanitz 1868: F. Kanitz, *Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868.

Meyendorff 1975: J. Meyendorff, Spiritual Trends in Byzantin in the late Thirteenth and early Fourteenth Centuries. P. Underwood, *The Kariye Djami* 4, Princeton, N. J., 1975, 93–106.

Miklosich 1862–65: Franz Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865.

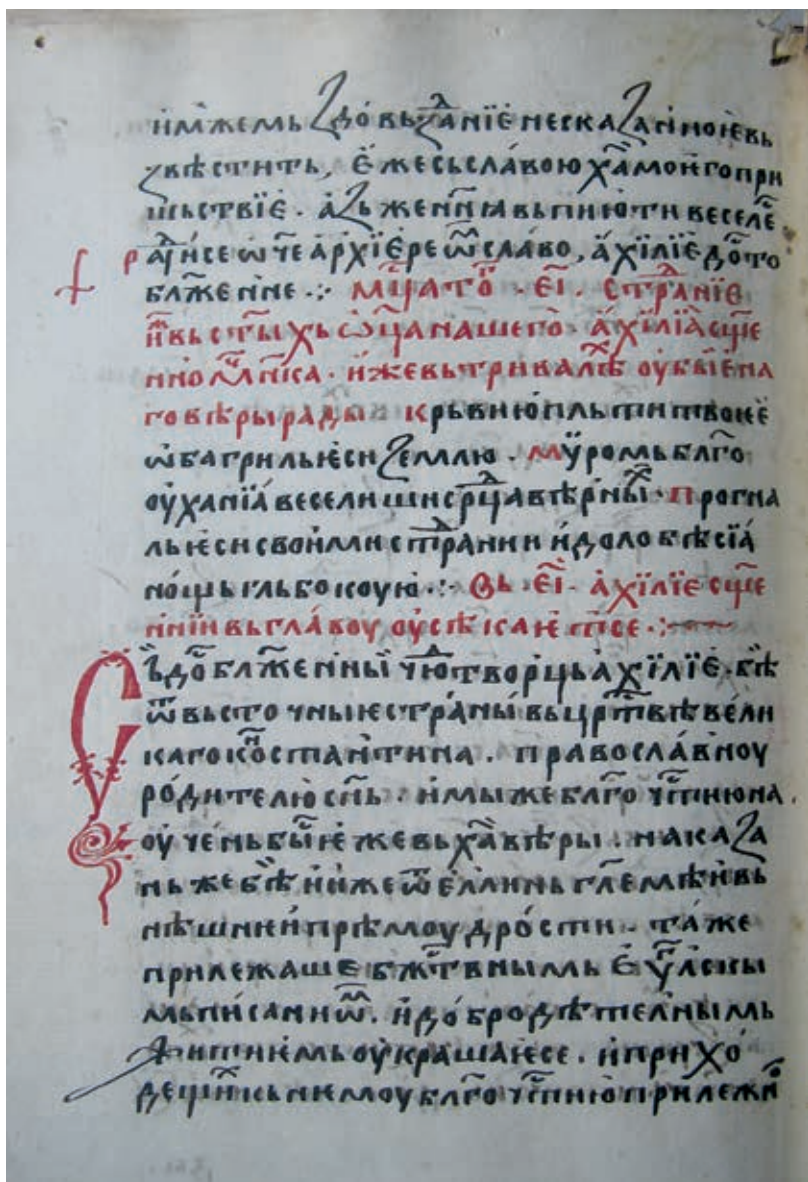
Slovník 1958–1997: *Slovník jazyka staroslověnského = Lexicon linguae palaeoslovenicae*, Academia, Praha, 1958–1997.

WHO WAS NICODEMUS – THE AUTHOR OF HILANDAR'S THE SERVICE
AND LIFE OF SAINT ACHILLIUS

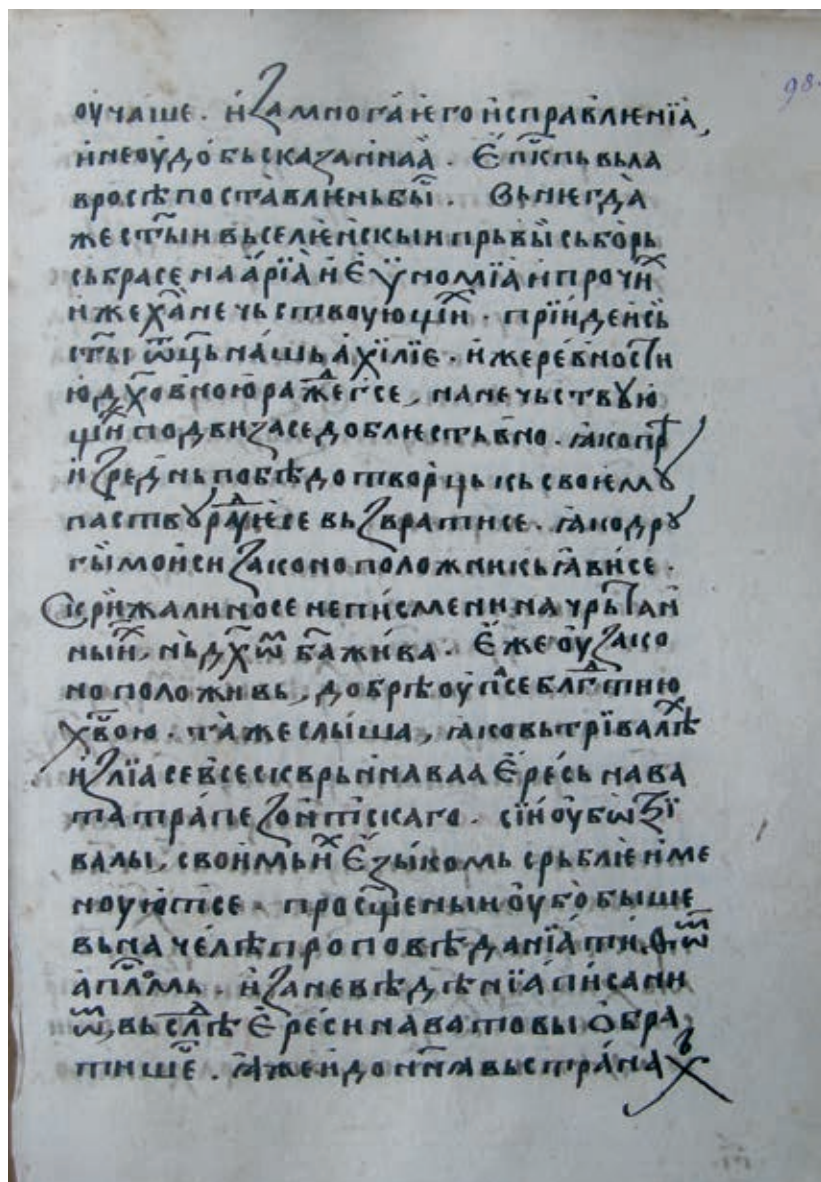
ALEKSANDAR ĆEKLIC

This paper aims to demonstrate that the name Nicodemus, found in manuscript 230/80 from the first quarter of the 14th century at the Hilandar Monastery, named *The Service and Life of Saint Achillius*, refers to Nicodemus Grčić, later Nicodemus of Tisman, a Serb monk at Hilandar, of Greek origin through his father, hence the name Grčić. The starting point for this thesis is the ethnonym Triballi, one of the Greek names for the Serbs, since that name was not used by Serb authors. Given that Byzantine writers were using that name at the time, particularly Hesychasts, with whom Nicodemus of Tisman collaborated, and seeing as how he was of Greek origin through his father, the conclusion is being drawn that it is quite possible that he used that name as well. The text also mentioned the Novatian heresy, which was also one of the subjects in a letter written by the patriarch Euthymius of Tarnovo to Nicodemus of Tisman. As both texts emphasise the dangers of this heresy, although Novatianism was more of a dissenting movement rather than a pronounced heresy, this detail also points to Nicodemus of Tisman being the author of *The Service and Life of Saint Achillius*. Based on the description of Nicodemus of Tisman in historical sources, depicting him as “strong book-wise, but even stronger in knowledge and speech and response”, he has all the prerequisites to be the author of *The Service and Life of Saint Achillius*, as hymnography is the most complex form of church literature, requiring enormous theological and philological knowledge. Other aspects of his life – that he was a Hesychast and *interpreter of the word* – confirmed in the text itself, corroborate the thesis that Nicodemus, the author of *The Service and Life of Saint Achillius*, was in fact Nicodemus of Tisman.

Keywords: Nicodemus, Nicodemus of Tisman (Grčić), Saint Achillius, Triballi, Hesychasm, Novatian heresy, words interpreter

Сл. 1. Хил. 230: Служба и житије Свѣтом Ахилију Лариском, л. 97^v

Сл. 2. Хил. 230: Служба и житије Свѣиом Ахилију Ларискомъ, л. 98^R

ѿбеспаскы ѿбръгаѣтсе. Сѣа слыша
 въ прѣблженныи сѣахиліе. нежѣ
 погорѣ въ ностиню подвижнмъ. тако
 проповѣдникъ хваѣу лѣа, до стѣ
 жеисенмъ. и глѣ бо коу ютмоу ере
 чнчѣ коу ютмоу прогнавъ, мпогы ѿбра
 тникъ боу. блго чпѣа въ роу оу кра
 снвѣ до лѣтпо. Възвращающюу
 се нѣмоу, на поутн злодѣи въ мн
 улѣ боу бы нѣмъ бы. на мѣсто глѣ
 мѣмъ мѣра внца. Еже глѣ коу
 нѣтсе ѿбыла на пажнѣ. и дѣ же
 нѣтнмъ нѣтмоу мѣстн положенн бы
 ше. и мѣра блгоу ханіа нѣднмъ
 нѣстнмъ глѣтѣ. нѣстнмъ глѣтѣ
 ѿбыло подавающе. въ слѣвоу хѣу
 боу. прослѣвающе мѣстнмъ кон.
 > **гѣ** **зѣ** **і** **р** **м** **о**. **Б**го прѣтнмъ нѣ
 > велѣнїе. прѣстѣау стѣннмъ мѣтѣ,
 > высокъ пламень въ зне слѣ. хѣ же
 > прѣстѣа блгоу стѣннмъ мѣтѣ
 > мѣ хладъ въ хѣвнн. сѣнѣ слѣнн прѣ
 > слѣвѣннмъ ѿцѣ нашн. **К**рѣ постн
 го ѿдѣ мнѣ вѣтню. мѣ прахъ слѣдо

НАУЧНИ ЖИВОТ

ДВАНАЕСТИ ЛЕТЊИ ИНСТИТУТ
СЛОВЕНСКОГ СРЕДЊОВЕКОВЉА
(12th Biennial Medieval Slavic Summer Institute,
The Ohio State University, Columbus, Ohio, USA)

АЛЕКСА М. КАРАЈИЋ*

На Државном универзитету у Охају (Колумбус, Охајо, САД), у периоду од 17. јуна до 12. јула 2024. године, одржан је дванаести по реду *Летњи институт словенског средњовековља* (MSSI – *Medieval Slavic Summer Institute*), у организацији Хиландарске научне библиотеке (HRL – *Hilandar Research Library*), Архивског центра за проучавање словенског средњовековља (RCMSS – *Resource Center for Medieval Slavic Studies*) и Одељења за словенске и источноевропске језике и културе (SEELC – *Department for Slavic and East European Languages and Cultures*). Поред већ традиционалног програма института, чију ћемо историју и садржај укратко приказати, прослављен је и један значајан јубилеј: двадесет и пет година постојања *Летњеи института* (1999–2024).

О значају „Хиландарске собе”, смештене на једном од универзитета далеког Запада, није тешко говорити, нарочито уколико се у обзир узме како разлог њеног настанка тако и пројекти који стоје с њом у вези. Она данас, наиме, важи за највећи репозиторијум микрофилмова ћириличких рукописа у свету. Како је, међутим, дошло до тога да се на једном америчком универзитету појави име Хиландара и покаже нарочито интересовање за рукописну збирку српског манастира на Атосу?

Како извештава Мирољуб Јоковић у својој *Архивској историји Хиландарског научног пројекта на Државном универзитету Охаја* (Рашка школа, 2008), политичко стање у Грчкој крајем шездесетих година XX столећа узроковало је живу забринутост светогорских монаха

* Алекса М. Карајић, Филозофски факултет у Београду, докторанд, aleksakarajicvitas@gmail.com

Сл. 1. Алумни *Лейнџеј инститиути* 2024. године у читаоници Посебних збирки библиотеке „Томпсон”, уз изложбени „Марди Гра” индијски костим (*Lawrence and Lee Theatre Research Institute*); на слици: Атоџа Босе, Данијел Берардино, Ања Матвејева, Шенон Балд, Амелија Гарднер-Торп, Енес Таштан, Алекса Карајић (снимила М. А. Џонсон)¹

за будућу судбину Свете Горе и њеног културног наслеђа. Епитропи Манастира Хиландара, на челу са оцем Митрофаном (Мишулићем, 1923–1999), обратили су се професору Државног универзитета у Охају и српском свештенику у Америци, протојереју-ставрофору др Матеји Матејићу (1924–2018), са жељом да се сними (микрофилмују) и тиме трајно сачувају драгоцености манастирске ризнице и рукописне

¹ Фотографије у овом раду су власништво колега чија су имена наведена у заградама. Захваљујем М. А. „Паши” Џонсон и Ирини Басковој на љубазности са којом су ми уступиле фотографије за потребе овог приказа.

књиге хиландарске књижнице. Тако је отпочета реализација „Хиландарског научног пројекта”, који ће свој назив – кад и „Хиландарска соба” – променити у *Архивски центар за проучавање словенског средњовековља*. У периоду од 1969. до 1975. године, кроз укупно четири радне посете Хиландару, стручни тим на челу са М. Матејићем (и његовим сином, Предрагом Матејићем) микрофилмовао је хиландарске рукописе и похранио их у малој просторији на трећем спрату тадашње Главне универзитетске библиотеке, која ће као „Хиландарска соба” бити свечано отворена 2. децембра 1978. године. Тиме је постављен темељ за развитак идеје која ће резултирати, између осталог, и овим *Лейџним инстџиџуџом*. Наиме, када је деведесетих година прошлог века сазрела идеја о једној врсти семинара, са жељом да се студенти америчких универзитета упознају са методологијом рада на ћириличком рукописном наслеђу, као и перспективама истраживања словенске средњовековне културе на таквом наслеђу утемељене, *Хиландарска научна библиотека* – име под којим ће од 1984. године „Хиландарска соба” бити позната – откупила је из приватног власништва невелик број рукописа из периода од XVI до XIX века. Тако је 1999. године основан *Лейџни инстџиџуџ словенског средњовековља*, који ће се, са мањим изузецима, одржавати сваке друге године, крајем јуна и почетком јула, и на коме ће се (не само амерички) постдипломци упознавати или усавршавати у научном бављењу рукописном књигом. Традиција коју баштини *Лейџни инстџиџуџ* почива на активној размени знања, мишљења и искустава постдипломаца не само са медијевалистичким већ и са шире узетим славистичким научним интересовањима.

И овога пута, *Лейџни инстџиџуџ словенског средњовековља* окупио је младе истраживаче из различитих крајева света. Русисти – лексиколози, византолози – правници, фолклористи, лингвисти, историчари књижевности, медијевалисти филолошког и историографског усмерења из Русије, Турске, Индије, Велике Британије, Канаде, Сједињених Америчких Држава и – по први пут – из Србије, чинили су радну групу овогодишњег института.

Младе постдипломце дочекали су, у читаоници на првом спрату универзитетске библиотеке „Томпсон” (*William Oxley Thompson Memorial Library*), др Мери-Ален „Паша” Џонсон (*Mary-Allen Johnson*), кустос Хиландарске научне библиотеке и управник Архивског центра за проучавање словенског средњовековља, и др Бојан Белић, професор словенских језика на Универзитету у Вашингтону, и сâм алумнус првог

Лейтџеј инстџијуџа (1999). Приликом првог сусрета, у пријатном разговору саопштен је план и програм овогодишњег института, који је најпре понудио предавања из две комплементарне области:

1. читање, анализа и превођење текстова на старословенском језику и његовим редакцијама, уз основе словенске (ћириличке) палеографије,
2. практични приступ рукописима и интегрални опис рукописне књиге.

Док је Б. Белић са учесницима читао и лингвистички анализирао репродукције рукописа као што су *Мирослављево*, *Вуканово* и *Осџромирово јеванђеље*, преписе расправе *О џисменима* Црнорисца Храбра, *Пројласа свейој јеванђеља* Константина Философа и *Жиџија Јована Рилској* Јефтимија Трновског, као и *Хиландарске џовеље* Стефана Немање, М. А. Џонсон их је постепено уводила у свет рукописне књиге, имајући у виду њихова претходна знања из ове области. Том приликом постављен је и средишњи задатак: до истека четвороседмичног програма института, сваки учесник ће спровести сопствено истраживање на рукопису који му је додељен, и доставиће интегрални опис рукописне књиге према унапред постављеним параметрима.

Треба имати у виду да је у питању прилагођени општи нацрт за опис рукописа према белешкама из заоставштине академика Димитрија Богановића (1930–1986). Сходно томе, и програм *Лейтџеј инстџијуџа* био је брижљиво планиран: у оквиру једног радног дана, учесници су били у прилици да присуствују курсевима читања старословенског језика и описа рукописне књиге (алтернативно, сваког другог дана), као и низу гостујућих предавања, док би свакодневно у поподневним часовима имали слободно време предвиђено за рад на додељеном рукопису и припрему завршног излагања.

Већ крајем прве седмице, након мапирања палеославистичког хоризонта у оквиру кога ће се програм кретати, учесници су имали прилику да слушају предавање др Ешлин Опреску (*Ashlyn Opreescu*), конзерватора старих књига на Државном универзитету у Охају, чијим је предавањем под насловом „Конзервација рукописа и повеза” предочена кратка историја и традиција повезивања кодекса, као и средишње претпоставке конзервације рукописне књиге. Поред тога, др Алис Изабел Саливен (*Alice Isabelle Sullivan*) са Универзитета Тафтс у Масачусетсу – иначе, алумна *Лейтџеј инстџијуџа* 2015. године – и др Марија Алесија Роси (*Maria Alessia Rossi*) са Универзитета Принстон у

Сл. 2. Рад на рукописима. На слици: Шенон Балд, Данијел Берардино, Алекса Карајић, Енес Таштан, Бојан Белић, Атоџа Босе (снимила М. А. Џонсон)

Њу Џерзију, одржале су својеврсни вебинар под називом „Словенска историја и култура у контексту: дигиталне иницијативе”, кроз који су слушаоце упознале са перспективама приказивања и коришћења дигиталних ресурса у проучавању словенског средњовековља, представљајући платформу *North of Byzantium*, чији је циљ истраживање историје, уметности и културе на северним границама Византије, у источној Европи, а у периоду од XIII до XVII века.

Друга седмица института је у целости била посвећена раду на рукописима. Професор Универзитета Источни Кентаки др Џенифер Спок (*Jennifer Spock*) учесницима је одржала практикум на тему читања, разумевања и препознавања елемената морфологије слова курзивног писма, на руском материјалу XVI и XVII века. Услед чињенице да

Сл. 4. Врсте повеза (снимио А. Карајић)

Трећа седмица института отпочела је гостујућим предавањем др Џастина Вилсона (*Justin Wilson*), кустоса Музеја икона у Клинтону (Масачусетс) и једног од алумна *Лейџеџ инстџиџиуџа* 2017. године. Говорећи о иконама из збирке Пимена Софронова, Џ. Вилсон је са учесницима спровео и кратку радионицу на тему илуминације и рукописне орнаментације, што је у погледу појединих рукописа на којима су учесници радили било врло корисно. У контексту спољашњег описа рукописне књиге, махом концентрисаног на кодиколошку анализу, уз неизоставно предавање и практикум на тему водених знакова од стране М. А. Џонсон, предавање о материјалима за писање (у првом реду - пергаменту) и њиховој обради професора Ерика Џонсона (*Eric Johnson*), шефа Поседних збирки библитеке „Томпсон”, било је кључно и на посебан начин обједињавајуће у погледу читавог програма

Сл. 5. Плодоносна расправа. На слици: Алекса Карајић, Атоџа Босе, Енес Таштан (снимила И. Баскова)

Лейтњеї инстїиїуїа. Каквог је квалитета пергамент? У којој мери је оштећен? Колико слојева текста се распознаје и на који начин се могу ти слојеви идентификовати на једном палимпсесту? Зашто је физичка анализа материјала за писање драгоценa? Како сaм писар решава проблем несавршености (оштећења) подлоге за писање? На која све питања одговара кодиколошка анализа рукописне књиге? – само су неке од тема које су биле у средишту дискусије током практикума који је пратио предавање.

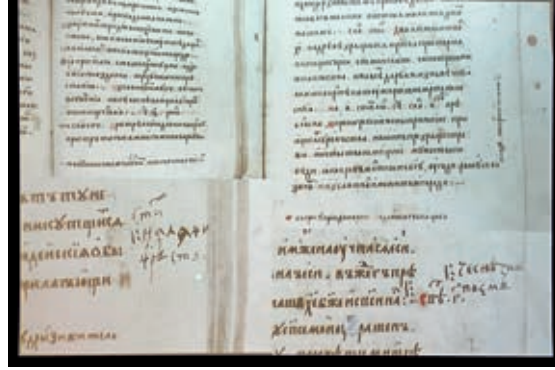
Средишњи догађаји четврте, уједно и последње седмице *Лейтњеї инстїиїуїа* биле су презентације описа рукописа, којом су учесници успостављали археографске личне карте кодекса на којима су радили, одговарајући тако на питања историјата књиге, датације, места

Сл. 6. и 7. У потрази за филигранима (снимио А. Карајић)

преписивања, материјала и начина писања, броја писарских руку, величине и броја листова и тетрада, постојања и разноврсности водених знакова, структуре повеза, степена конзервације, орнаментације и илуминације, језичке редакције и ортографије, записа, као и самог садржаја рукописне књиге. Сваки од осморо учесника имао је прилику да у виду излагања представи своју рукописну књигу, што је био повод размени мишљења и утисака на коме читав програм почива, а који у овом чину добија своју завршницу.

Догађај од посебне важности овога пута била је прослава двадесетпетогодишњице постојања *Лейтнеї инстїиуїиїа словенскої средњовековља* (1999–2024). Присуствовали су Предраг Матејић, професор емеритус, бивши кустос *Хиландарске научне дибљиоїшеке* и бивши управник *Архивскої ценїтра за їроучавање словенскої средњовековља*, са супругом Татјаном Несторовом-Матејић, Брајан Џозеф (*Brian Joseph*, професор емеритус Одељења за лингвистику, Државни универзитет у Охају), Бојан Белић, М. А. „Паша” Џонсон, Сусмита Садана (*Susmita Sadana*, Државни универзитет у Охају), Лариса Степанова (*Larysa Stepanova*, управник Програма за језике, Државни универзитет у Охају), Ема Прат (*Emma Pratt*, заменик управика Центра за словенске, источноевропске и евроазијске студије, Државни универзитет у

Сл. 8. и 9. Припрема и сегмент резултата завршног излагања. На слици: Алекса Карајић, Енес Таштан (снимила М. А. Џонсон)

Охају) са супругом Гигом Кокајом (*Giga Kokaia*, пореклом из Грузије), Мара Фрајзер (*Mara Freizer*, кустос за плес Посебне збирке библиотеке „Томпсон“), Џоли Браун (*Jolie Braun*, кустос за модерну књижевност и рукописе Посебне збирке библиотеке „Томпсон“), Медисон Гуд (*Madison Good*, асистент у Посебној збирци библиотеке „Томпсон“), Џастин Вилсон (*Justin Wilson*, кустос у Музеју икона и студијском центру у Клинтону, Масачусетс), Џенифер Спок (*Jennifer Spock*, историчар, професор Универзитета Источни Кентаки), са супругом Дејвидом Блејлоком (*David Blaylock*, историчар, професор емеритус Универзитета Источни Кентаки), и Ди Ванг (*Di Wang*, дипломирани историчар, Државни универзитет у Охају). Прослави је присуствовала и већина овогодишњих полазника *Лейпњег инстѿиуиѿа словенској средњовековља*: Ирина Баскова (Државни универзитет у Охају), Данијел Берардино (*Daniel Berardino*, Универзитет Беркли), Атоѿа Боѿе (*Atmoja Bose*, Универзитет у Њу Делхију), Амелија Гарднер-Торп (*Amelia Gardner-Thorpe*, Универзитет у Кембриѿу), Ања Матвејева (*Anna Matveeva*, Бард Колеѿ), Енес Таштан (*Enes Tařtan*, Државни универзитет у Охају), и Алекса Карајић (Универзитет у Београду). Овом приликом стекла се драгоценa могућност да се у мање формалном амбијенту размене сећања и искуства алумниста и предавача института поводом његовог четвртвековног трајања.

Значај „Хиландарске собе” се не исцрпљује у постојању *Летинџе инститиутиа словенскої средњовековља*, као једном од њених многих квалитета, премда у њему досеже врхунац. Био он почетник или професионалац, ма колико да истраживач писаног наслеђа влада знањима и техникама савремене археографије, кодикологије и палеографије – оваква и слична искуства омогућују му увек ново познанство са рукописном књигом, тајнама, изненађењима и занимљивостима које она крије, али и драгоцен, често дуговека познанства и пријатељства са колегама из различитих крајева света.

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

Зборник радова Одељења за археографију

Народне библиотеке Србије

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Review of the ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ИЗДАВАЧ

Народна библиотека Србије

PUBLISHER

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Јелена Витезовић

PROOFREADER

JELENA VITEZOVIĆ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Мирослав Лазић

PUBLISHING EDITOR

MIROSLAV LAZIĆ

ШТАМПА

RETRO PRINT, БЕОГРАД

PRINTED BY

RETRO PRINT, BELGRADE

ТИРАЖ

300 примерака

CIRCULATION

300

Публикације за размену и рукописе за штампу
слати на адресу:

Народна библиотека Србије

Одељење за археографију

(за Археографске прилоге)

Скерлићева 1, 11000 Београд

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

Please, send original texts and/or publications
intended for exchange to the following address:

Narodna biblioteka Srbije

Odeljenje za arheografiju

(za Arheografske priloge)

Skerlicева 1, 11000 Beograd

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози : зборник радова Одељења за археографију Народне библиотеке Србије = Archeographical papers : review of the Archeographical Department National Library of Serbia / главни и одговорни уредник Владимир Пишталo ; уредник Татјана Суботин-Голубовић. - 1979, бр. 1- . - Београд : Народна библиотека Србије, 1979- (Београд : Retro print). - 23 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму: Археографски прилози (Online) = ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 15982082

YU ISSN 0351-2819
UDK 091